

1894
14/3

8

1894

+

ТИЛЕУБЕРГЕН ЖУМАМУРАТОВ
МӘКӘРҮЯ-СУЛҮЙ

II

С. 1193. ТИЛЕЎБЕРГЕН ЖУМАМУРАТОВ

МӘКӘРЬЯ-СУЛЫҰ

РОМАН

„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“ БАСПАСЫ
НӨКИС 1973

С (КК) 1 Жумамуратов Т.
Ж 93 Мәкәрья-сулуў. Роман.

Бул kitabымды Қарақалпақ халқының Россияға қосылыуының 100 жыллығына арнадым.

Автор.

Өзбекстан ССР ының, Қарақалпақстан АССР ының халық шайыры, Бердақ атындағы республикалық сыйлықтың лауреаты Тилеуберген Жумамуратовтың „Мәкәрья-сулуў“ шығармасы советлик қарақалпақ әдебияты тарийхында қосық пенен жазылған биринши роман.

Халқымыздың әйемнен-ақ уллы Рус халқы менен қарым-қатнаста болғанлығының, аға-инилик сезимлердің әсирлер бойлап кәлиплесип қиятырғанлығының бир дәлили сыпатында тарийхий әпсенеге тийкарланып жазылған бул шығарма, автордың бизин әдебиятымыздың ғәзийнесине қосқан елеўли үлеси. Паромон менен Мәкәрья арасындағы муҳаббат еки халықтың арасындағы бир-бирине деген сүйиспеншилигиниң образы. Сондай-ақ, романда терен философиялық өткир ойлары, гәззал тәбият мәнзерелери менен, халқымыздың бурыннан сақланып келген жарасықлы дәстүрлерин сүүретлеўлери оқыўшының жүрегине ләззет береди.

7-4-3
51-73-м

ПРОЛОГ

Карасам мине тикжарда турып,
Қыялды сонша тартады неге?
Жулқынар Жәйхун ылғалды урып,
Қуйындай ыққа ағылар кеме.

Бириниң изин биреўи қуўған,
Ойыншы қыздай таўланар ағыс.
Ағыстан мыңсан ийримлер туўған,
Доланар жасыл кийинген жағыс.

Белгили сүүрет: көк-жасыл, ағы,
Өзгертпес дәрья әзелги түрин.
Келемен қайта, қарайман тағы,
Көргенмен талай буннан хәм бурын.

Баяғы Жәйхун, бурынғы ағыс,
Жүз жылдан кейин көрсең де солай,
Әйемги гия, әйемги жағыс,
Қәдимги дәрья, қәдимги тоғай.

Мың-мыңлап өткен әсiрден бери,
Тауыспас хаслан толқыған күшин.
Талай бир жанның қараған жери,
Жоғалтпас дәрья бастағы түсин.

Шынында солай емес-ау бирак,
Мәңгилик болып көринер көзге.
Байқасам егер анықлап қарап,
Қас қаққан сайын ағысы өзге.

Бир дене болып турса да туулап,
Ағыстың орнын ағыслар басып,
Нәубетин күтип келеди зуулап,
Алдыңғы ағыс кетiнуден асып.

Биреуи келип, биреуи кетип,
Ағылған ағым сездирмес өзин.
Издеги менен толады кетик,
Алдайды сөйтип адамның көзин.

Гия да гүзде қалады солып,
Жасыл шөп гүлlep, жайнайды бәхәр,
Туқымнан өнип қайтадан толып,
Мысалы сондай ауыл хәм шәхәр.

Өмир де ағыс булқынған мудам,
Баяғы келбет, баяғы көрки.
Көрсен де қашан түп-түуел адам,
Қайғылы жылау, шадлықлы күлки.

Көринген қыймыл көңилге таңыс,
Ағылған ағым қайтпайды өрге.
Жылжыған өмир мысалы ағыс,
Не хасыл дене қосылды жерге.

Биреудің орнын басады биреу,
Тақтаусыз ағым аспанның асты,
Тууылған бөпе-өмирге гиреу,
Ғаррылар кетсе, қалдырып жасты.

Нәубетин өтеп кетеди тағы,
Шалқыған өмир-өткинши қуйын.
Күлсе де қарап дүньяның бағы,
Мийманның узақ турмағы қыйын.

Көшеди кәрұан тоқтаусыз зуулап,
Толады орны тартса да құрдым.
Қурдымға кетсе әдепки әулад,
Кейинги кәрұан билдирмес орнын.

Толқынлар туулар одан да бетер,
Бар еди атам, бар еди бабам.
Бабамның ойын әулады өтер,
Гезегин берип кетипти маған.

Өзим дә гезек беремен жасқа,
(Көринер хеш ким кетпеген болып).
Бул дүнья солай дүзилген баста,
Жердеги адам дәрьядай толық.

Өр көңил патша, айбатлы батыр,
Бәрин де жулқып тартыпты құрдым.
Мыңлаған қала сүлдери жатыр,
Арасын қаплап Жәйхунның, Сырдың.

Тарийхы—теңиз Жәйхунның, Сырдың
Туран деп бурын атапты атын,
Туркистан екен бул ата журтым,
Жутыпты сансыз өмирдің татын.

Көрипти қанша желиккен жаўды,
Жаркылдап найза, сартылдап қылыш,
Неше бир сапар женис те таўды,
Билекти бирақ талдырған урыс.

Ах урған талай, қоныстан тайып,
Қаңбақтай елди айдапты самал.
Әждәрхә жаўлар зәхәрин жайып,
Ақырып келип етипти қамал.

Залымлық мудий курталмай елди,
Перзентлер өсти анадан дөреп,
Минекей жаңа дәуранға келди,
Сандығың сырдың ашпағым керек.

Әсирден—әсир Қызылқум шөлин,
Қақ жарып сансыз ағылған кәрұан,
Өзиниң көрип, еситкенлерин,
Бирине-бири жеткерип барған.

Неше бир сөзлер тарады елге,
Аралдан ескен самаллай болып,
Өтипти сансыз ақыллы, ер де,
Сөзлери—тири, калса да солып.

Қәстерлеп ядта сақладым бирин,
Жаныма азық сезилди маған.
Өрмегин тоқып әсирлер бұрын,
Жүректің сазын шертипти бабам.

I

*„Арал әтирапындағы бул сәхра қәуим-
лериниң бирлигинен қарақлапақлардың өз
алдына толық халық болып қәлипlesiуи
VIII-IX әсирлерде басланды“ (Тарийх бет-
леринен).*

Бағдат деген шәхәр дейди, бирпара,
Сол калаға хәким екен Дәукара.
Ғәсийнеси-тилла менен зер дейди,
Малларына толы болған тау-дала.

Қызылқумда қойы менен түйеси,
Шапкыласқан жылқы менен бийеси,
Көл бойында қумырсқадай қара мәл,
Бир Дәукара—барлығының ийеси.

Шын, Йонан, Ҳиндистанда кәрұаны,
Жалтылдатып сүрген неше жорғаны,
Алақайыс, жипек жона, алтын ер,
Сулыұ сүйип, шалқып өткен дәураны.

Есигинде хызмет еткен мыңлап құл,
Булақ болып келип турған зырлап пул,
Кәрұан менен саяхатта ел гезип,
Ара-тура кеткен екен жыллап, бул.

Бир жағынан саўдасын да үлгерип,
Бир жағынан танысады ел көрип,
Жаслайынан шатыраш ойын үйренген,
Билгенлерге аянбастан пул берип.

Үйренген соң мине усы әдетти,
Ойын менен көңилин бәрхә шад етти.
Шын, Йонан хәм Хиндстанның елинде,
Талайларды тапжылдырмай мат етти.

Хеш биреўди келтирместен қайымға,
Қайда жүрсе ынтық усы ойынға,
Буның менен хәл сынасар шықпапты,
Жәйхун, Сәйхун, Зерабшанның бойында.

Сынасқанды жеңип шығар, шар шықпас,
Байлығына хеш биреў де пәр шықпас,
Дәўқараның бар тағы бир байлығы—
Мал-дүньяның барлығынан артықмаш.

Болса да ол перзенттен тек бир қызы,
Сол иргениң жарқыраған жулдызы,
Гүл көркине тең келмепти хеш бенде,
Буннан артпас бейиштиң де хұр қызы.

Байлық ушын жомәртлик те бир сынғой,
Тууылғанда берген екен қырық күн той.
Ат шаптырып, алтын губбах аттырып,
Сарп етипти бир мың жылқы, бес мың қой.

Хәмме халыққа палау тартып, мал сойған,
Ғәрип-қәсер мәпленипти сол тойдан,
Жасы үлкен уламалар жыйналып,
Перзентине Мәкәрья деп ат қойған.

Өсе келе журт таңланды сыртынан,
Дара шықты ели менен журтынан,
„Болар бала—бес жасынан белгили“,
Мин табылмас шырай менен қулқыннан.

Төрт жасында үйренипти хәрипти,
Бес жасында китап оқып берипти.
Алты жаста мәни берип „Нәхиге“,
Шәкирт болып улықларға ерипти.

Алымларды алдырыпты алыстан,
Араб, парсы, қытай, йонан, орыстан.
Он мұғаллим оқытыпты бир қызды,
Хәр бир устаз өз пәнине жарысқан.

Қыздың зейни таң қалдырды халықты:
Жети журттың тилин билип алыпты,
Жетер жерде китап қоймай ақтарып,
Илим менен көрген екен жарықты.

Оқып „Жәбир“, „Пәләкият“ сабақты,
Билим менен өсирипти қанатты.
„Калийланы“, „Шахнаманы“, „Қабусты“
Оқыйғойса, кирпич қақпай таң атты.

Юсуп пенен Зилийханың дәстаны,
„Ләйли Мәжнун“ киби талай қыссаны,
Оқығанда ой толқыны шарықлап,
Жердің жүзин гезип жүрди жас жаны.

Жүрек нуры сәулеленди бийик дым.
Минсиз сокқан туғасындай ийиктин,
Еки көзи жарқылдаған от болып,
Лаулап турар жанарындай кийиктин.

Бурымлары таудың кара жарындай,
Ақ денеси қыстың таза қарындай,
Узын бойы дийдарына қонымлы,
Хүр Қырымның өскен селиуи талындай.

Мыйық тартса жалт-жулт етип дүр тиси,
Шырайына—шырай қосар күлкиси,
Күн нурындай уялтады көзлерин,
Тикке турып қарай ғойса бир киси.

Тәбияттан келтирилген сый анык,
Хәмме сулыу келтирилсе жыйналып,
Ләйлә менен Злихалар болса да,
Турар еди Мәкәрьядан уялып.

Байлық қызды есиртпеди, билим көп,
—Кел курдаслар қыдырайык, жүриң—деп,
Хеш жарлының қызын төмен санамай,
Тең көреді кушақ ашып, күлимлеп.

Жәмленисип барар гейде бағына,
Шомылады терең ҳауыз жағына,
Көлде жүзген ақ куулардай таранып,
Гүл ишинде сайран етер тағы да.

Өзи сондай көркем өскен гүл еди,
Даңқын жастан пүткил Туран биледи.
Мыңсан жигит сырттан ашық болса да,
Айттырыуға дауамады жүреги.

Кийингени—ылғый ҳасыл мапарман,
Бул гөззалды яр туғқанға не әрман!
Бай бир күни мың түйеге жүк артып,
Мәкәрьяны қалдырмапты сапардан.

—Көрер көзим, мәпеледим, тербеттим,
Дәмин таттың илим деген шербеттиң.
Мениң менен қыдырып қайт ел көрип,
Он жетиге жасың келип ержеттиң,—

Деп қыялын айтып берди биримлеп,
—Жақсы курдас болса ертип жүриң—деп,
„Қуп“ орнына алтын сырға жың, етип,
Әдеп пенен жалт қарады күлимлеп.

* * *

Таң сәхәрден ел қоразы шақырды,
Мәнзилер де азан айтып бақырды.
Қызыл нарға бөгенекше орнатып,
Төбесине курды ала шатырды.

Жыйналғандай гүздің алтын қырманы,
Жаңландырып сырнай менен нуғраны,
Жоллық берип кууанышлы тилекте,
Ғақ жол ушын узатылмақ кәрүаны.

Сыңғырласқан тиллә хәйкел, өңирмоншак,
Жылтыр шытақ, алтын шашбау, зер шашак,
Ғалқа сырға, әребекли қызлар жүр,
Көк сауырлы жез өкшелер жер қашап.

Булттай дөнип арқасында бурымы,
Теңге шашпақ жеңгелердің ырымы.

Секирип жүр желкилдескен айдарлар,
Өспиримлер жаўдырасқан тулымы.

Кемпирлер жүр: алып кет,—деп,—дууамды,
Мәкәрья қыз сапарына қуўанды.
Ериккенде ермек ушын минер деп,
Нар қасына алды жорға ғунанды.

Кәрўанлардың қонырауы қағылды,
Нарлар алға жылысады, ағылды.
Теңиз бойлап, Қара тауды жағалап,
Қуяс пенен қуўалады сағымды.

Кәрўан басы жер төтесин қолайлар,
Елде қалды тилек айтып талайлар.
Бара-бара жасырды өз бойларын,
Шәхәрдеги мунар, мешит, сарайлар.

* * *

Қуйын уйтқып хәп жыланға уқсап тап,
Шыйратылып озып өтер қустан да.
Жалтылдаған күн сәулесин қушақлап,
Жердің шаңын ала қашар аспаңға.

Шапшып ойнап ақбас толқын ишинде,
Жалтырап тур теңиз арқа-бағыстан.
Шаңқылдасқан шағалалар үстінде,
Үйрек, ғазлар ғаңқылдасар алыстан.

Бежирейген бирғананлар дизилип,
Әудийисер ығып жүрген атаўдай.
Бир-бирине басын қағар сүзилип,
Толқынларды ескермеген аңқаўдай.

Аппақ қуўлар канат қағар сыңқылдап,
Шынқобызға қызлар шерткен намаша.
Өпепеклер басын ийзеп мыңқылдап,
Көклем көркі—өз алдына тамаша.

Төбешикке жылысады бийиклеп,
Үңгирлер тур аузын ашып жайындай,
Дүркирескен қулан менен кийик көп,
Дәуқараның өрис толы қойындай.

Дизбекленген нар түйелер сабылып,
Бийшаралар қалды қанша азапқа.
Неше күнлер, неше түнлер жамылып,
Жүкли кәрўан сапар тартты узаққа.

II

*„Қарақалпақтардың рузгершигинде сау-
да зор әҳмийетке ийе еди... Қарақал-
пақлар мыңлаған түйелерге жүк артыл-
ған кәрўанларын Россияғада жөнелтип
турды“. (Тарих бетлеринен).*

Емениў-қайың ырғалып өскен,
Қарағай бийик бултларды тескен,
Сирескен қалың орманлы тоғай,
Гей жери—шәхәр, орнасқан сыбай.

Қаладан өтсең, тағы да орман,
Гей жери—ауыл, гей жери—қорған.
Шалқыған дәрья, бурқыған ағып,
Туўлайды Едил дабылын қағып.

Тамырдай тарап ытқыған сала.
Дәрбентте бәлент бир уллы қала.

Дәрьяда гирес ағылған қайық,
Көлдеги қуұдай қанатын жайып.

Жел менен ойнар желбиреп желқом,
Зуұлаған ағыс, соғысқан толқын.
Сермейди ескек биреулер ыққа,
Жүклерге толы кемелер лыққа.

Биреулер кетер өр жаққа қарай,
Салдаулар тартып отыз-қырық мадай,
Шомылып жазда моншақтай терге,
Ушанлар сүйреп жылысар өрге.

Бир жери—көпир, бир жери—дарға,
Жолларда зырғып телеген арба.
Булқынған бедеу шапқылап басып,
Басларын нуқып баратыр асып

метәй.

Қайнаған өмир, быжнаған адам,
Дәрьядай таскын хәрекет мудар,
Шәхәрдің иши созылған көше.
Биреуі—дуұры, биреуі кесе.

Төсепти шебер шағырлы тасты,
Айнала гилең орманның асты.
Көшелер шети жап-жасыл дарак,
Мәкәрья турар ынтығып қарап.

Шәхәрдің турқы—шокқыдай бийик,
Мунарлар турған қуясты сүйип.
Алтынлы гүмбез, жарқырап сарай,
Бойларын созған аспанға қарай.

Сап тартып турған тиллалы жайлар,
Жәрмөнке толы дүканлы байлар,
Қамасар көзлер мың түрлі затқа,
Саудаалар гүжиіп кетіп тур қотқа.

Арзамас дейди шәхәрдің атын,
Дәуқара байдың апарған затын;
Қара көл, жипек, гүриш, қуұ пәрін,
Ғалы, жүн, тери—қалдырмай бәрін.

Көриуден жылдам жыйналып халық,
Азайтты кем-кем таласып алып.
Қайырлы сауда шалқытты байды,
Қонақ үй еткен бир хәсем жайды.

Қызына унап орыстың жери,
Үйренип қалды келгеннен бери.
Унатты бунда елинің салтын,
Жат көрмес жанды орыстың халқы.

Мәкәрья қызда келбетли тулға,
Қулакка такқан халқалы сырға,
Алтынлы шытақ жарасқан жасқа,
Сәукеле—маржан жалтырап баста.

Шығады гейде салтанат дүзип,
Дәрьядай таза хәуасын жүзип,
Дослары менен етеди сайран,
Көргенлер сырттан бөлады хайран.

Бир күни турса сөл қонақ жайда,
Бир орыс қызы болыпты пайда.
Узатқан екен йонанлы қызды,
Мәкәрья менен татысты дузды.

Бирине-бири көринди ысык,
Алысты әлпи, қолларын кысып,
Отырды бираз булғарша сөйлеп,
Саўғаға берди шатыраш көйлек.

Тоқылған қоса жипек хәм пахта.
Түр-түси мысал шатыраш тахта.
—Усындай тауар шығады қайдан?—
Людмила қарап болды да хайран.

Иркилип турды уялып алмай,
Жалынды бул да изинен қалмай,
—Подарка моя,—орысша айтты,
Сонлықтан ол да пикирден қайтты.

Шатыраш көйлек оған да унап,
Кийгизди досты беллерин қынап.
Бириниң бири жүрегин билип,
Дәлкек те айтып, сөйлести күлип.

Мәкәрья жаста алғанда билим,
Үйренген еди орыстың тилин,
Жатлығып кем-кем болыпты қанық,
Пикирин толық билдирди анық.

Хәр бири билген гәплерин айтып,
Людмила үйге кетсе де қайтып,
Келипте турды курдасын қыймай,
Өзи де саўға әкелди сыйлай.

Қатнасып жүрди еки-үш күнде,
Гей-гейде қонып, жатады түнде.
Бир күни келди телеген алып,
Шомылып қайтты дәрьяға барып.

Людмила билди Мәкәрья жайын,
Айтпады өзи жарлысын, байын,
Мәкәрья оның турмысын сорап,
Миясар көрмес бериүге сорақ.

—Бул жерден зәрре тек узағырак,
Үйиме мийман болыңыз бирак,
Таныссын Сизге бизиң де ирге.
Кәнекей атаң барғанда бирге,—

Деп мирәт етти достына талай,
Мәкәрья бирак узаққа қарай,
Кетпеди өзи, урықсат алмай,
„Көрермиз“ бенен жүр еди бармай.

Людмила бирде айтыпты буган:
—Паромон деген бар жалғыз ағам,
Асты тек быйыл жигирма жастан,
Көңили—дәрья, жигери—аспан.

Кишиге—үлги, үлкенге—шырақ,
Жақынын мақтау—айыплау бирак.
Илимге қанып теңизин жүзген,
Мақтайды хәмме басқа да бизден.

Ойнаса егер шатыраш ойын,
Қалдырмай утар Едилдин бойын.
Талай бир жанды женгенде утып.
Куұандық бизлер мактаныш тутып.

Таңлантты оны сиз берген көйлек,
Былай деп айтты таңланып сөйлеп;
—Тоқыған буны қаныңдай шебер,
Шеп болмас еди көриссем егер.

Ериси—жипек, арқауы—пахта,
Нағысы нағыз—шатыраш тахта.
Билгенге қымбат—көйлектің қуны,
Шеберлик пенен тоқыған буны.

Шатыраш шайы—келіскен сәни,
Сызығын қара, бар үлкен мәни,—
Деп оның сонша ықласы кетти,
Саўғаныз мени абырайлы етті!

Анам да көрди таңланчп қарап,
Сизди де сырттан қояды сбрап.
Айтып бер достым, көйлектің сырын,
Сизлерде шатыраш болған ба бурын?—

Деп бираз сөйлеп, беріпті сорақ,
Күткендей жууап тигилип қарап.
Қундыздай дөнип жүзиктей қасы,
Жел менен ойнап алтындай шашы.

Ақтарды солай иштеги сырды,
Мәкәрья бираз ойланып турды.
Анардай дөнип кубылды түси,
Сәдептей аппақ жарқырап тиси.

Екеуінің де жүзлери жайнап,
Көзлери турды күлімлеп ойнап.
Уялып зәрре турды да тоқтап:
—Саўғаны бийік асырдың мақтап.

Үлкейттің достым асықтай затты,
Турмайды сирә мақтауға қатты.
Сиз айтқан сөзге уялып турман,
Сизлердей досқа жаным да құрбан.

Үйренген едім ананың жолың,
Тоқылған шатыраш—өзімнің қолым.
Кийеди бизде шатыраш көйлек,
Атын да оның атайды сөй деп.

Улықлар ойнар шатыраш ойын.
Естелик болсын деп еді ойым.
Сүйикли саўға еткенмен досқа,
Мәни жоқ онда усынан басқа.—

Деди де достын кушақлап сүйди,
—Ал енди оны қояйық,—дейди,
Жетиклеу билсе орыстың тилин,—
Өзине үлкен санады билім.
Хәр күни гилең сөзликлер жазып,
Жыйнады кем-кем билимге азық.

III

Гәпти енди шубалтпайық алысқа,
Оңашада ушырап қалған еки жас,
Түн орғасы. Жарқырап тур паныс та,
Қыз хәм жигит ойнап отыр шатыраш.

Жақын жайда гүбирлескен дауыслар,
Буған келип хеш бир селтең берилмес,
Ойында да ышқы менен намыс бар,
Қолдан келсе хеш бир адам жеңилмес.

Айдай ашық терезенің ишинде,
Жипек самал желпип өтер бетлерден.
Шешек атып жазғы түннің кешинде,
Жупар гүлдің сап хәуасын жеткерген.

Қыз жигитке көз астынан қарайды,
Қаршығадай қыялланған наз бенен.
Уұылжыған полат дене, шырайлы,
Тау бүркіттей жигит отыр қыз бенен.

Бир-бирине мыйық тартар күлімлеп,
Уялшақлау қыямайлап қарасқан.
Ара-тура:—Ал енди Сиз жүриң,—деп,
Әлипайым сөзлери де жарасқан.

Қалайынша гезлести бул еки жас,
Орыс жигит, Азияның дилбары,
Екеуи де жарасықлы қәлем қас,
Бир-биринде көзлериниң кумары.

* * *

Әуелден жигит баслап шатырашты,—
Жүристин нөкер менен алдын ашты.
Биреуин қыз да қарсы айдағандә,
Кейинги алдыңғының изин басты.

Зымырапаға әскер алға асты,
Душпанның нөкерине араласты,
Қыздың аты қыялап секиргенде,
Жигиттиң сәркәрдасы тура қашты...

Солайша кете берди гүрес қызып,
Жорықтың биреуинен бири қызык.
Ат, топ хәм аламанға лыққа толы,
Сауашқа майдан болған ала сызык.

Қозғайын енди гәпти сөз басынан,
(Оқыдым бурынғының жазбасынан),

Бул жерде Мәкәрьяны көрип турсыз,
Қалай шатыраш ойнады қыз басына?

Бай жүрген ойыншы тек—„мен еди“—деп.
(Өзиниң де тилеклес көмеги көп),
Ойлаған емес еди хеш уақытта.
Қәпелимде биреулер жеңеди деп.

Өз елинде мақтасар бул жетикти,
Хан менен беклерге де үйретипти.
Ойнауға хеш бир жүрек дауамастан,
Дәуқараның алдында ийбетипти.

Қызып кетсе ойынға ели кумар,
Мардыйып отырады тасып димар.
Әуелден өз-өзине исенгендей,
Ойынның ақырында жеңип шығар.

Келген соң да Арзамас қаласына,
Уақыт тауып сауданың арасында,
Талай менен шайқасып, күш көрсетип,
Тамаша таң қалдырды ырасында.

Сонлықтан, өз көнилин әйледі шад,
„Шатырашка жетик“ деп көтерди ат.
Әттең бирақ жас ғана орыс жигит,
Буну бир күн сулқыйтып етипти мат.

Қайталаса тағы да утты саспай,
Бул намыс Дәуқараға тийди тастай.
Жауқылдап жүретуғын ашық минез—
Булт болып түнерипти қабақ ашпай.

Уқсайды шаршап—талып болдырғанға,
Аўырыў уўыз-уйын талдырғанға,
Өзине бундай тәсир етпес еди,
Урыға алтын-зерин алдырғанда.

Гезлестирди усындай патыратгы,
Дуз-дәм татпай еки күн үйде жатты.
Мәкәрья айтпаса да билген екен,
Атаның мийзамынан оқып хатгы.

Әлпинен-ак бул истиң бәрин сезген,
Соңынан сорастырып билди тезден.
Колына китап алып оқып берди,
Бурынлары жазылған нақыл сөзден:

„Жеңилмес адамман“—деў мақул болмас.
„Утылса, өзін хорлаў—ақыл болмас.
„Адам гейде жеңеди, жеңиледи,
Дүньяда оқ өтпестей батыр болмас“...

Тымсаллап китап сөзин билдирипти,
„Шахнамадан“ мысаллар келтирипти.
Еркелик назы менен, сөзи менен
Агасын шақақ атып күлдирипти.

— Яқшы мен арсынғанды қойдым, — дейди.
Жүрегиме дәридей тийдиң, — дейди,
Шыныңда сонша неге ойландым, — деп,
Дүр силкинип түргелип, кийим кийди.

Сонлықтан қыз қуўанды алақайлап,
Соңынан былай деди бир ис ойлап;
—Қәйтеди Сизди утқан киси менен
Сынассам бир сапарға өзим ойнап?—

Деген сөзге атасы болды ҳайран,
„Үйренди шатырашты қызым қайдан?“
„Ақыл жастан жыйналар“ деген сөз бар.
Бурынғылар билген-аў усындайдан.

Я бир турмыс теңизин жүзген емес,
Бурыннан ҳеш бир елди гезген емес,
Үлкен менен шатыраш ойнағанын
Ҳеш ўақытта жүрегим сезген емес.

Тек ғана ақшамында жанып шыра,
Қызлар менен ойнасып ара-тура,
Ермек етип жүр ғой деп, көңил бөлмей,
Менсинбеген едим-аў буны сирә.

Мен енди өкинбейин оның ушын,
Брайын қайтармайын етип қысым,
„Күш атасын тыңламас“ деген сөз бар,
Сынасып көре берсин ақыл күшин“—

Деп ойлап, шақыртқан соң келип байға,
Жас жигит киргизилди аўлақ жайға.
Тулғасы Уристемдей келип қалған,
Түси уқсас жарқырап туўған айға,

Жас болса да дәў менен алыскандай,
Айбатлы омыраўы арысландай.
Күлимлеген көркине жарасықлы
Сымбаты Юсип пенен жарысқандай.

Ҳасыл бешпент кийинген сәдеппенен,
Иси жоқ жыртақлаған әдет пенен,
Сөйлегенде далаға ылақпастан,
Мәнили гәп айтады әдеп пенен.

Паромон деп билдирген еди атын,
Айтқан жоқ одан басқа қаслы-затын.
Дәуқараның өзи де ардақлады,
Хош минез, сыпайылық салтанатын.

Көриүден-ақ ықласы кетип еди.
(Дәуқара орыс тилге жетик еди),
Тек оны шатыраштан утқанлығы,
Шамалы өңменине өтип еди.

Сонда да жүзи жайнап күлимледі,
— Бәрекелла, хош келдің улым!—деді.
Әлпи алысқан мазалы сөзлеринен
Ййнедей жатлық белги билинбеди.

Гей қартларда әдет ғой—адам баклау,
Хәгесин айтпай гейде иште сақлау,
Паромоннан күртгай мин табылмайды,
Мәзи жаслық минез бар уялшақлау.

Көргенли өскенлиги аттан анық,
Аз болса да сөзине қалды қанып,
Мәкәрья периштедей жалт еткенде,
Лал болып қалды жигит естен танып.

Умытып жер-жақанды, дүнья-малды,
Бир от шарпып жүрегін қыйнай қалды.
Түс көріп оянғандай мен-зең болып,
Ес-ақылын күш пенен жыйнап алды.

Өскен қыз хеш ұақытта сағы сынбай,
Таранған Күншығыстың тауысындай,
— Сәлем,—деп аппақ тиси ашылғанда,
Ләпызы сыбызғының дауысындай.

Жүзинен сездирмеді ишки сырын,
Жигиттен хабары бар еди бурын.
Людмиланың ағасы екенлигин
Билип алды, басқасын қоя турың.

Атасы тайынлады бөлек жайды,
Гей-гейде жеткизипти аұқат-шайды,
Екеуи алаң болмай ойнасын деп,
Өзи де қапталына жууымайды.

Байдың турған үйинің еди қасы,
Басланған усылайынша ойын басы.
Тық-тық етип гүмилжи еситилер,
Қыз-жигит гезек-гезек көшкен тасы...

— Тағы да ойнау ушын келемен бе?—
Депти жигит минерде телегенге,
Перизат ынтық пенен қарап қалды.
Қос тулпар алға сүрип жөнелгенде.

— Қалесен, есик ашық хәр күн сайын,—
Деп узатып жигитти қалды байын.
Түн жарпында досларын жәмлестирип,
Аспанға шыңғытыпты малақайын.

— Шадлыман, шүкир!—деді көпке қарап,
Қуұанышқа тартылды гүлгін шарап,
— Мәкәрья қыз жетикти жеңипти!—деп
Ауыздан ауызларға кетти тарап.

IV

Хоширей мәнзереден алған бәхәр,
Көшелери жаңлаған хәсем шәхәр,

Мәкәрьяны үйиндей әлпешледи,
Жатсынып жүрсе де ол келген мәхәл.

Тилесе, не кереги табылады,
Әлбетте тууған журтын сағынады,
Сонда да ел сағынған сағынышы
Бундағы тамашаға бағынады.

Табылып Людмиладай неше курдас,
Үйренип палдан татыу болды жолдас,
Көрмеген кызықларын көриу ушын,
Қыдырып, көбинесе үйде турмас.

Ат жегилген телеген зымырап әсте,
Қоңырауын сыңғырлатып келер кешге,
Қыз куғанса атаға бәзи—байрам.
Гүманлы пикир сирә түспес еске.

Еске алмас қызының ержеткениң,
Ыссы самал жүрегін тербеткениң,
Ашық оты денени қаплап алса,
Пайдасы жок екениң емлеткениң.

Билмейди өз қызының әрманын да,
Сумлық жок пикириниң қырманьында,
Сезбепти Паромонның қарындасы—
Людмилаға қонаққа барғанын да.

Сайранлап жасыл орман қыры-ойын.
Сазлар менен жаңғыртып дәрья бойын,
Ақ билек сүйиклиге шырматылып,
Қайдан билсин жүргенин салып ойын.

— „Келгели еки айдан өтти асып,
Мәкежан усы күнде неттиң азып?
Ел сағынсаң қайтамыз, шыда“—дейди.
Байқамастан кеткениң қолдан қазық.

Бар дейдиси—базарға нәзер салыу,
Уәжлерди қымбат сатыу, арзан алыу.
Байлығының ағылған булағына,
Дәрья қосып, Карун бай бола қалыу.

Затларын қымбат десе, қымбат сатты,
Арзан алды жүз түрли қасыл затты.
Қайтыуға мейил берип жүргенинде,
Гезлестирди шамалы патыратты.

Бай отыр мине өзи үлкен ойда,
Саўдадан көрген менен сонша пайда,
Жүректе бир азырақ гүпतिकтей бар,
Тунжырап қалатуғын усындайда.

Князь бенен гезлескен хош хабары,
Неге толық айтылмай бул сапары,
Тилиниң түбиринде түйиншиклеп,
Сандығы ашыямай тур оннан ары.

Неге дым толғанады ойға багып?
Дослары әллеқашан қалған жатып,
Симирип тартып турып, жаздырады,
Қуркур шылым түтинин бурқыратып.

Паромон келип турған ара-тура,
Бүгин де отырыпты жанып шыра,
Гезек-гезек утады, утылады,
Булардың бир қыялы бар ма сирә.

„Не себеп терезелер илик энди?“ —
Деп ойлап, хәзир ғана гүдикленди.
Қапысына жақынлау барыңқырап,
Тыңлап көрсе кулағын түрип энди:

— Жараландым түстим де жарыспаққа,
Ойында анау-мынау тарыссақ та,
Жүрегимди сууырып тутқын етип,
Кетейин деп турсаң — ау алыс жаққа.

Сырласып айттым барлық билгенимди,
Мат еттің ойнағаным, күлгенимди,
Өмириمنىң жәннети деп ойлайман,
Сениң менен гезлескен күнлеримди.

Сөзимде болмас мениң зәрре қылап
Үмитим сынған жайдай қалды қулап,
Сени көрип ажарым енген менен,
Бауырым түни бойы шығар жылап.

Сенде де пәк муҳаббат қозғалғанын,
Шек қоймай, сезип жүрмен, абзал жаным.
Өзиме сенсиз дүнья — қараңғылық.
Мойынлайман өмирим аз қалғанын.

Қыймайды атаң сени мендей жасқа,
Себеби, ели алыс, дини басқа.
Өзиннен де еситтим усы гәпти,
Бас ийсем де, жалыныш кетер босқа.

Қандай бахыт — отырсақ күлип-ойнап,
Қамықпа бир азырақ ести жыйнап,
Соншелли өксигеннен не пайда бар,
Еки жанның жүрегін теңдей қыйнап!... —

Дейди бул, қыз солқылдар бетти жауып,
Сыртта адам барынан етпей қәуип,
— Маған да сенсиз өмир қараңғы гөр,
Қайтадан тирилтпесек излеп тауып.

Қыйнайды жүрек толы оттай әрман,
Күни-түн зор қайғыға шалығарман,
Излеп барсаң анамның мийрими мол,
Сырымды ашық айтып жалынарман...

— Өлмесем изиндемен! — десип еди,
Ортада жары ашық есик еди,
Хеш ханнан-қәуетерсиз, қыз атасы.
Олардың хәмме гәлин еситеди.

Келе сала: — Тоқтат! — деп урысты да,
Шаппақ болды әкелип қылышты да.
Аталық аянышы жеңип шықты,
Ашыуы суу серипкендей сууысты да.

Сезди ол қызға жигит унағанын,
Бурын хеш сыр билдирмей шыдағанын.
Ес енгели тап хәзир көрип отыр,
Қызының ең биринши жылағанын.

Сонда да mise тутпай көздин жасын,
Артынып-тартынды да бар дүньясын,
Ертеңине жел қууған булттай көшип,
Атлап шықты шәхәрдин босағасын.

Күн батып қараңғылық болды алды,
Мәкәрья жылай-жылай көзи талды,
Людмила, Паромондай жан сүйерлер,
Кәрүанның көшкенин де билмей қалды.

Бай, қызын бөгенеккө салып қойды,
Қыз отырды жүрегі жанып, ойлы,
Соншама алып ушқан қууанышлар,
Арзамас шәхәрінде қалып қойды.

— „Бул журтқа енди қайтып келемен бе,
Жер алыс, дуушарласпай өлемен бе?!
Хәр кимге ең сүйикли биреу екен,
Дуньяға адам болып дөрегенде.

Жасымнан палапандай қанат қақтым,
Ержетип, сүйиклимди буннан таптым,
Егерде еки көңил жараспаса,
Адамға кереги не дәулет—бақтың!

Ашықтың сести келмес қулағыма,
Өмиримнің үмити қулады ма?—
Дегендей қорқыныш ой толқынлады
Қапалы қыз көңилинің булағына.

Тәбият қәхәри де келип қатты,
Аспанның асты гүўлеп, жалын атты.
Гүлдирмама кемпирди ашыу кернеп,
Төбеден даңғарасын даңғырлатты.

Кәрўанлар қалың орман сағалады,
Дүбелей жау бөридей қамалады.
Пәнт берип кетесең бе дегендей-ақ.
Қара булт, жаңбыр менен сабалады.

Жаўратты гүздің түни болып қыстай,
Булт шабысып жарысты асығыстай,
Баратыр Мәкәрьяның көңили сайрап,
Кәпестеги бәнт болған бүлбил кустай.

Досларым, отырсыз ба қулақ салып,
Шадлыман жазғанымды көрсе халық,
Бул қыздың жай-жағдайы болды аян,
Қайтайық жигиттен де хабар алып.

V

Паромонның сынған сағы.
Ойын бийлеп, кеткели,
Өзин беккем тутсадағы,
Ырадасы жетпеди.

Басқа жаққа бурмақ ушын,
Қыялына дем берип,
Салған менен қанша күшин,
Жеңбек мүшкіл, меңгерип.

Көкирекке сыймаса да,
Ой толқынның азабы,—
Бир жағынан қыйнаса да,
Бир жағынан мазалы.

Сүйиклиси турғандай-ақ,
Көз алдында күлимлеп,
Нәзик көрки бастан-аяқ
Елеслейди биримлеп.

Сүп-сүйикли қыз жилұасы,—
Қайғысына таяныш,
Соңғы күнги көздің жасы—
Естен шықпас аяныш!

Соны көріп кетип еди,
Жанып жүрек шоқ болып.

Өңменине өтип еді
Моншақ жасы оқ бөлып.

Жүрексинбей барыўға да.
Қалды қатты азапқа,
Хабаршысы Людмилада,
Кетип еді узаққа.

Жан сүйери кетип қалса,
Гөзлеп узақ қыяны,
Көп қайғырар еске алса,
Жигит шарлап дүньяны.

„Түби—терең, думанлы жар,
Аскай шыңның басында,
Айдай арыў Мәкәрья бар,
Паромонның қасында.

— Көп қыйналдык шаршап—талып,
Таў басына асқанда,
Қустай қанат байлап алып.
Ушайын ба аспанға?

Я мынаў бир терең жарға,
Түсейин бе секирип?
Жүрегиме салды жара,—
Деп еңирейди өкирип.

— Жылай берме көп қыйналып,
Мени ұайран етерсең.
Сақ болмасаң, мий айналып,
Таўдан қулап кетерсең!—

Деген шақта, дүнья жүзин,
Қараңғылық қаплады...
Байланды да жигит көзи,
Перийзатын таппады.

— Қайда кеттиң, даўыс берши!—
Сүренледи тынбастан.
Көринбейсең маған ерши!...
Сес шықпайды дым ұаслан!

Олай-булай қармалаклап,
Табыў ушын асықты.
Мың қәуетер ойды қаппап,
Жигит көзден жас шықты.

— Даўыс бермей шыдадың ба,
Турып едің жақында,
Я тик жардан қуладыңба,
Сыяр емес ақылға?!—

Ден жигиттиң тарғылланып.
Еситилер даўысы.
Деми қысып, естен танып,
Туўлап қыял ағысы.

Жарқ етти де таўдың басы,
Қараңғылық тарады.
Бирге келген Мәкәрьясы,
Булт үстинде барады!

Бийик таўдың бас жарындай,
Жылжып самал өрине,
Қалай турған булт жарылмай,
Кәрамат па, пери ме?!—

Кыз былғайды орамалын,
Сести жетпес кулакқа,
Көрди жигит қарағанын,
Ғайып болды бирақта.

Жигит жалғыз, панасыз тур,
Бәлент шынның басында“,
Шоршып кетсе, анасы тур
Гүмис кәттің қасында.

— Ғаплығасан бунша неге,
Көп қысылдың, шырағым,
Көринди ме ғәрип әке,
„Жоғалдың“ — деп жыладың?!

Көрмеп едим көптен бери,
Көзіңнен жас аққанын,
Сол—анаңның қорыққан жери,
Дениң сау ма, айт жаным?—

Деди ана жыламсырап,
Басын сыйпап еркениң,
Билдирмеді жигит бирақ,
Түсиндегі көргенин.

— Ауырмадым, жаман ойды,
Еске алма, апа,—деп.
Қыйналса да күлип қойды,
— Болагөрме қапа,—деп.

Шығып көрсе, күншығыстан,
Гүздің таны сарғайып,
Қуяш нуры тумлы-тустан
Қызыл жаққан, ақ жайып.

Жым-жыртланып уллы дүнья,
Тынышлыққа бөленген.
Шық жамылып гүллән гия,
Ғауа шаңнан еленген.

Жасыл дарақ өскен қалың.
Бир-бирине тирелип,
Қораз көрип тауықларын,
Шақырады ширенип.

Сатырласып өтті жолдан,
Телегенлер ертелеп,
Қасқыр ийті келді жылдам,
Паромонға еркелеп.

Жүрип жигит мауқын басты,
Сап ғауаны симирип,
Сондай көркем аспан асты,
Қарап турды тигилип.

Еске алып қайталады
Көргенлерин түстеги.
Түринен де байқалады,
Көкиректиң искени.

„Мәкәрья да қарады ма,
Мени көрип түсинде?
Еле кетип барады ма,
Көшкен булттың үстинде!“—

Деди де ол,—өз-өзинен
Адым атпай иркилди,
Ушқын ойнап от көзинен,
Мыйық тартып бир күлди.

Шынында да жалған деме,
Қыздың бәдер кеткенін.
Көрмен деп егер дәме,
Билмей истиң өткенін.

Бәлент тутып көкиректі,
Көрмек ушын сүйине,
Кешке қарай сапар шекті
Қыздың жатқан үйине.

Барғанда ол нени көрді,
Уйқыдағы түсиндей:
Қайта-қайта қарай берді,
Өз көзине исенбей.

Бұрын көрген кисилердің
Хәзир бунда бири жоқ,
Я жанына усы жердің,
Усағандай түри жоқ.

Мәкәрьяның жайында тур,
Саўдагери арабтың,
Жигит әстен билдирмей сыр,
Аң-таң болды қарап дым.

Жаңа мийман өткір көзден
Гүдикленип қарады,
Сескенгендей, ол да әстен:
— Ким керек?—деп сорады.

— Излеп едим қыз қонақты, —
Деди жигит бөгелмей,
Саўдагер де ийнин қақты,
Билмедім ғой, дегендей.

Кеткенлигин сезді анық,
Жорыттырып қыялды.
Турғанында иши жанып,
Көрді таныс ҳаялды.

Жигит оны билип жүрген,
Бунда хызмет еткенін,
Орыс ҳаял көріп бірден,
Айтты қыздың кеткенін:

— Сулыў жигит сезген едим
Екеуіңнің сырынды.
— Гүдеринди үзбе!—дедім,
Серти бекем бурынғы.

Дилгир болды, келеди деп,
Етип еди көп дәме,
Қыздың сондай жүрегі пәк,
Айныйды деп ғам жеме.

Қалдырды ол алтын жүзик,
Естеликтің саўғасы,
Кетпеў ушын гүдер үзип,
Ғақ жүректің — гүўасы.

Көрисерсиз саламат,—деп,
Көңил аўлап тил қатты.
Берди қыздан аманат деп,
Жүзик пенен бир хатты.

Жигит қолға алады да,
Гәўхәр қаслы жүзикти,
Қалтасына салады да,
Хат оқыўға қызықты:

ҚЫЗДЫҢ ХАТЫ

„Жаным жақын, жер шалғай,
Жүректің шері тарқалмай.
Көрмей кеттім қайрылып,
Эрманда болдым айрылып.
Сен келмесең егер деп,
Людмиланы келер деп,
Екі көзім төрт болды,
Хошласпай кетиу, —дәрт болды.
Мәканым қайда, ел қайда,
Биз жетеміз төрт айда.
Өртенип ғана бараман,
Алдымыз қыс бораған,
Кетсин десең, дәртімди,
Орынла айтқан сертинди!
Ұделестик усында,
Хәлекленбе қысында.
Қар ериген мәхәлде, —
Атланарсаң бәхәрде.
Барыу ушын жыраққа,
Оңай да емес, бірақ та.
Едилден арман өтерсең,
Ақ жайыққа жетерсең,
Тулпарға қына басарсаң,
Орал таудан асарсан,
Орын дәрья жем бойы,
Ырғыз, Торғай кең ойы,
Оннан да арман өтерсең,
Көк теңизге жетерсең.
Ол—Хорезм теңизи,
Бул да емес ең изи:
Ат туяғын сабалап,
Тул теңизди жағалап,

Аралап елдің аймағын,
Сәйхун деген дәрьяның
Ағымына жетерсең,
Атыңды жалдап өтерсең,
Жана дәрья, Жүзарық,
Кызылқумды қақ жарып,
Ийрими тайдай туулаған,
Ағыны желдей зуулаған,
Жәйхунға қарай кетерсең,
Туран дейди жеримди,
Байсын дейди елимди.
Үстирт пенен Астыртым,
Жәйхунның бойы ел—журтым.
Жармышлы егис дала бар,
Мыңлаған қорған қала бар.
Бағдатты ізлеп барарсаң,
Сорастырсаң, табарсаң.
Жүриу ушын ес көрип,
Жүзигим саған естелик.
Өлгенимше күтермен.
Өмиримди құрбан етермен.
Егерде сен бармасаң,
Екі қолым жағаңда,
Эрман менен өтермен!“

Жигит оқып усы хатты,
Толқығаны байқалды.
От көзинен моншақ атты,
Басқалардан тайсалды.

Қуұанды ма, кыйналды ма,
Хатты тугып қолына,
Басы ғыр-ғыр айналды да,
Түсіп кетти жолына.

Келисер ме барагойса,
Тәуекелге бел байлап?
Кәйтер еди алагойса,
Өз елинен кыз сайлап?

Атасы да тегин бермес,
Намыс ушын тарысқан,
Мүмкин барып бахыт көрмес,
Аспан — жердей алыстан.

Өмир бирақ олай емес,
Жаслық дәуран бир басқа,
Жулқып алыу оңай емес,
Еки жүрек жалғасса.

Хәли жетпес хеш күштиң де
Қайтарыуға үмитин.
Болса егер жер үстинде,
Қарап қалмас жигитиң.

Биразларды гүл бахытқа,
Жеткереди бул дәме.
Адам улын хеш уақытта,
Машақатқа күл деме.

Айралықтың оғы жаман,
Қәдирданым халайық,
Геройыма қыйналаман,
Қызды тауып алайық!

Қашықласты соннан кейин,
Тәғдир ширкин мат етип,
Мен де бирге излесейин,
Қыялымды ат етип.

VI

Жүкли нарлар кеңнен таслап қулашты,
Сонша мәнзил таулы-таслы қыр асты.
Сүмбилениң ақырында жол шегип,
Мийзан келди, күн қәхәри уласты.
Жел өкпели әқырәптиң ишинде,
Дүбелейи аш қасқырдай шуұласты,
Далаңлықта омба қарға малынып,
Әүесектей сағыныпты куясты.
Хәп жыландай ысқырысқан аязға,
Жолаушылар мәртлик пенен шыдасты.
Кызылқумда гезлестирди қауысты,
Келе-келе күн ырайы ауысты.
Қуяс нуры жаз күниндей жалтылдап,
Көл бауырлап күлимледи тау үсти.
Мәгәр болса араласты елине,
Узақ-узақ қыйын жолды тауысты.
Көл кенары ырым-жырым ылашық,
Еситипти сүренлескен дауысты.
Сәрұанлары мине салып атына,
Дүсирлесип соған қарай шабысты.

Ат ойнатып хәпзаматта барады,
(Жалт-жулт етер қапталларда жарағы),
Көз ушынан жаңа көрген адамлар,
Пыж-тыж болып тумлы-тусқа тарады.
— Неге бизден тым-тырақай қашты?— деп,
Бул жумбаққа хайран болып турады.
Излестирип тауып алса биразын,
Жабайыдай урпейисип қарады,
Қолларында қармақ пенен торы бар,
Қапталында кешше менен орағы.

Көл қасында мүлгип турған жалғыз тал,
Тал қасында қамыс пенен жекен сал.
Әсте-әсте жәмленисти адамлар,
Сам-саз ғана индеместен болып лал.
Жарқын жүзлі жас дегеннен наұа жоқ,
Бәри бірден аппақ шашлы кемпир шал.
(Арасында бирди-жарым нәресте)
Көплериниң кийимлери дал-дал.
Онша неге аянышлы түрлери,
Басларына түскен екен не ахұал?
— Сәлем берсек, қатыұланған жүз бенен,
Не себепли гәплеспейсиз биз бенен?
Бәримиз де баласымыз адамның,—
Бир-биреуден үмитлерин үзбеген.
Қайда кетти бул әтираптың жаслары,—
Жигит деген, қаял деген, қыз деген?
Гүдикленбей, ата менен аналар,
Сыр шертиңиз жыллы шырай жүз бенен!
Алыс жолдан келатырған сарылып,
Жолаушымыз елден хабар излеген,—

Деп Даўқара мыйық тартты ақырын,
Айтып берди елиниң де жақынын,
Аттан түсип қолларынан алысып,
Бежереди дәстүриниң мақулын,
Узақ емес өзиниң де шәхәри,—
Усы жерден жетпис-сексен шақырым,
Адамлардың бундай болып турысы,
Алды байдың хуушы менен ақылын,
Не болса да шоршынғандай бәле бар,
Елдиң душпан шығарды ма тақырын?!

Сүйсинди ме сәлемлескен жүзлерден,
Миренискен жаңа жайлы сөзлерден,

Ғауырласып қоршап алды гәрийплер,
Кәпелимде кейиплери өзгерген,
— Шер тарқасын, сөйлесейик, ашылып,
— Сизлер баслаң Өтемурад, Әзберген,—
Бир-бирине мирәглести ғаррылар,—
Аянышлы ушқын ойнап көзлерден.
Узын бойлы Өтемурад қария,
Гәпти қозғап, айландырды көп жерден:

— Дос екенсиз, үйимизге кириңиз,
Ат-жарақлы адам көрсек,— жинимиз,
Жолбарыстай сескенемиз жау ма деп,
Кеширилсин кәте менен минимиз!—
Деп буларға қамыс төсек төсетти,—
— Ылашықта өтип атыр күнимиз.
Анау Бағдат шәхәрине жақынлау
Жасап келген халықлардың биримиз.
Бағ-дәскели бир қәлета ел едик,
Мине хәзир әпендедей түримиз?—

Деп қамықты сақалға жас қосылып,
Басқалар да еңирейди қосылып,
(Дәуқаралар еситиуге ынтықты,
Шәхәриниң хабарына асығып).
Шағынғандай тоқтамады жүреклер,
Дауысларын бир-биринен асырып,
— Қурыдық ғой!— деп кемпирлер шуұласты,
Ылашықтың белдеуине асылып,
Ғарры тағы дауам етти сөзлерин,
Болғаннан соң бир солығы басылып:

— Ерик, шабдал жетилисип бағында.
Хәсеттеги истиң қызған ұағында,
Көкше залым нөкер менен атланып,

Келе қалды шаңқай түстің шағында,
Ат туяғы егинлерди унтады,
Бийдай қырман тоз-тоз болды тағы да.
Қалдырмастан аша туяқ малды да,
Дүркіретіп айдап кетти алдына,
Бир аұылдың мал-дүньясын қопарып,
Бәдер кетти булағайды салды да!

Айдарлысын айдап кетти құл етіп,
Тулымлысын байлап кетти күң етіп,
Көз тоймастай қарсыласқан ерлерди
Шалып кетти, өртеп кетти күл етіп,
Көзлер көрди қыяметли күнлерди,
Тилим жетпес баянлауға сыр етіп!
Шайыр болсам ел көз жасын тәрийішлеп,
Жазар едим таусылмастай жыр етіп.
Таудай қайғы салмағының астында
Зорға жүрмиз ырыл-тырыл күнелтіп.

Жаман екен көкіректің намысы,
Жау келгенде алауласып шабысыу,
Аса менен бир душпанды сулаттым,
Мине мынау қолымдағы тап усы!
Кетпен менен ерлик етті мәртлерім,
Эттең бирақ қурбан болды жарысы.
Жау шыңғытып нәрестесін арыудың,
Жутып турды гәуҳар дәрья ағысы!
Еле мениң кулағымнан кетпейди,
Шырқырасқан балалардың дауысы!

Ел сыйлаған Өгемурат шал едим,
Жигитликте дара өскен тал едим,
Алпамыстай болмасам да жасымда,
Атын шапқан Каражандай бар едим.

Хәзир мениң „ақ сарайым“—ылашық,
Нан орнына шортан болды көрегім,
Жасым жетіп, хәлим питкен шағында,
Төрт улымды мәдет көріп жүр едим.
Үши, өлип, бири кетти құлдыққа,
Халым мүшкіл, ұайран болды жүрегім!

Гириптармыз қан шашылған заманға,
Үш перзентім найзаланды табанда.
Тири кетіп жалғыз Аяз бауырым.
Өлмегей деп еки қолым жағамда.
Мынау Хәмира—барлығының анасы,
Аз қайғы ма мениң менен бұған да!...
—Еситсеңіз хабар берің ата жан,
Бағдаттағы шәхәр халқы аман ба?
—Хабарым бар билгенлердің сөзінен,
Аман, бирақ булт дөніп тур оған да.

Көкше ханның ызасына не шара!
Мынау бәри—тап өзімдей бийшара.
Улы, қызы, тууысқаннан айрылып,
Хәр биринің жүрегінде мың жара.
Мүсийбеттің дозағына шыдамай,
Келген соң да өлип кетти бирпара.
Душпан еле шет-шепирден ел талап,
Арыұларын тартып алған, маскарал!
Күшин топлап Бағдат деген шәхәрге,
Турған дейди хәзиринше жасқана.
Әдеп бастан тәрийілейін Көкшени,
Усы елге келип бес жүз сексени,
Уры менен сандырақлар жыйналып,
Бес мың ләшкер болды дейди өскени,
Қорған салып гәуҳар дәрья бойына,
Қонысланып басып алған өкшени.

Нышапурда өз атасын өлтирип,
Мәлим дейди қызыл бастан кешкени
Бул елде де машкур болды халыққа
Жазықсыз көп геллелерди кескени.

Дәуқараға арнап қағаз жазыпты:
„Жибер әуел бир он жыллық азықты:
Бағынасан, шегарамды белгилеп,
Өзин келип, қағып кет тез казықты;
Қызыңды да қатынлыққа бересең,
Геллең кетер болсаң егер жазықлы!“ —
Депти, бирақ, қалабасы жок екен...
Бул гәплерге байдын кәйпи қашыпты.
Тула бойы уў жутқандай дирилдеп,
Гидирместен қайтыў ушын асықты...

Бас шайқалды: —Бүлинипти ел!— десип,
Сөзди бөлди усы жерден шорт кесип.
Алғыс та жоқ, қайтыў ушын оқталса,
Келип қалған қап-қараңғы булт көшип,
Дүсир-дүсир тас буршақлар атылды,
Сатыр-сутыр қыян-гести жел есип.
Зикир салды уйқы-туйқы аласарт,
Жуўғарада кетеғоймай жөнлесип.
Блашықлар қанбақлардай домалап,
Зырылдады бир-бирине мингесип.

Ашыўланып аспан тобын атқандай,
Гүркиреди урыс ашып жатқандай.
Булт көрпесин ашатуғын түри жоқ,
Усы жерге бар ыдысын ақтармай.
Блашықтың түңлик пенен шыптасын,
Самал көкке шыңғытып жүр сакпандай.
Ызың-ызың, шуўылды хәм сатырлы,

Жаўлар келип аўылларды шапқандай.
Хәмме бирден жалбарыңды қудайға,
Гүна ислеп, өз пейилинен тапқандай.

Ойқан салып, жым-жырт болды ылайсан,
Жолаушылар қорыкса керек қудайдан.
Ғәрийлердің көнлин алып жалпақлап,
Шүкир етип, қайтты бәри ырайдан.
Инам етип напақалар қалдырып:
—Гезлесермиз арғы шети бир айдан,—
Дегеннен соң, ғәрийп көнли хошланды,
Адамзаттың бир дозағы муңайған.
Еске алсам жаўгершилик заманды,
Хәсиретине мен өзим де жылайман.

„Мама кемпир“ бийхаядай барқырап,
Күн күлип тур аппақ түси жарқырап,
Шубатылып кемарындай аспанның,
Жасын туўды қылышлардай жалтырап.
Мәрғуланның атласындай кубылған,
Жасыл сары, қоңыр, гүрең, қызыл, ақ;
Қуяс патша жер жүзине сән берди,
Астында тур сондай көркем алтын тақ,
Өмирдің де хаўа киби райы,—
Жылау, қайғы, күлки, шадлық дәулет-бақ.

Келер кәрўан көшкен булттай ағылып,
Киятырсаң мөканыңды сағынып,
Әшекөйли бөгенектиң ишинде,
Зер шашақлы мамық көрпе қамылып,
Елди ойлап, келгенине куўансаң,
Ярды ойлап, кыйналасаң камығып,
Аманбысаң Мәкарияжан қарағым,
Нәйлаж болдың узақ жолда жабығып,

Шайырлықтың әрұағына бас ийдим,
Ашықлықтың хәмирине бағынып.

Жорға кәлем, тақымынды жазайын,
Жеткеремең сыяң қалса азайып.
Еле узақ атланыслар алдыңда,
Қанхор душпан алғанынша сазайын,
Қарұанларға булдыр-булдыр көринди,
Қорғанының мунарлары шошайып.
Сүйиншиге шерик болың оқыұшым,
Шәхәриниң дәруазасын ашайық!
Шаршағанлар үйлеринде дем алсын,
Қыял минип дәс жолларға ушайын!

VII.

*„Киев князи Изяславтың өлими барлық
орыс елиниң хәм пуккил қарақалпақлар-
дың көзлеринен жас шығарды“.
(1149-жыл уақыясы хәққиндағы орыс
шежиресинен).*

Қарақалпақ жат көрген бе орысты,
Тағдийрине Долгорукий болдысты.
„Шадлығым—бир, қайғым ортақ“ дегенде,
Найза менен Шыңғыс кескен қонысты.
Булағайлы әсирлерде адасып,
Бабам жеди қылшылдаған қылышты.
„Петр аға, Петровна қолла!“ деп,
Қушақ ашып көриспекке тырысты.
Үмитленди Россия елинен,
Көрген сайын қанлы қырғын урысты.

Әрман етип, „келегойса—жан“ депти,
„Келиң!“ деген сес жаңғыртты жер-көкти,
Қастын тиккен ханлар менен жулқысып,

Ерназардай мың сан құрбан қан төкті.
„Бабам көрген Мәскеуім“—деп ынтығып,
Муҳаббатлы өмирлерин тәрк етті.
Гәпти енди басқа жаққа бурайын,
Қыялымның шабысларын меңгерип.
Дилгир болып жүр ғой еле еки жас,
Қос жүректі бир-бирине теңгерип.
Сапар шектим Арзамастың журтына,
Жүрин дослар, қыдырсаңыз ел көрип!

* * *

— Билмейсең де қыздың қайда турарын.
Қой деп талай жалбарындым, шырағым,
Дайың еди Владимир князи,
Сол арқалы айттырып та сорадым.
Ұеш жәуабын бермей кетти атасы,
Билдирместен жүрегиниң хабарын.
Ғайры журттан қыз аларың нағайбыл,
Мәлим болды тәуекел деп барарың.
Илажым жоқ енди саған берейин,
Мәрт атаңның мийрас қалған жарағың.

Мине сауыт—жаўдың оғын өткермес,
Алмас қылыш—таўды, тасты түк көрмес,
Тай күнинен нийетленген тулпарың,—
Қус болмаса, жер жүйригин жеткермес,
Қолдан келсе хұрмет исле халыққа,
Ұеш бир ел де сыйлағанды жек көрмес.
Жалғыз жүрип, душпанларын көбейтсе,
Қандай батыр болған менен шақ келмес,
Дос таппасаң барған елдиң халқынан,
Дәу болсаң да мурадыңды питкермес,—

Деп нәсият берип еди анасы,
— Куп ана!—деп қабыл алды баласы.
Қаршығадай қарғып қонып атына,
Тура калды жүзик қастай жарасып,
Шертилип тур жийрен қасқа—өр тулпар,
Айдай болып маңлайының арасы.
Төрт туяғы жерге қакқан қазықтай,
Омырауы аспан менен таласып,
Пысқырады қос қулағын тикирейтип,
Жалт-жулт етер дөңгеленген қарашык.

Ат үстінде жигит көңли тасыпты,
Хошласты да, үлкен жолға асықты.
Шуу дегенде шегирткедей секирип,
Алға қарай өр кийиктей атлықты,
Дойнақлары жай оғындай жапырып.
Тас жаңбырын көкке қарай атыпты.
Жел ушырған жапырақтай шайқалып,
Қыза келе сайдан сайға асыпты.
Шақмақ тасты шақылдатқан сестине,
Еситкенлер қулақларын басыпты.

Жар тасындай жалтылдаған сәни бар,
Көбик атып гүрилдейди жаныуар,
Суулық шайнап, басын былғап қулышынып,
Сәл жаздырса, қыр желиндей ағылар.
— Я әлхәббиз, мынау жигит ким екен?
Қастын тиксе жүз шәхәр де бағынар!—
Деп таңланды жол бойының кәрұаны,
Себеп бунда ұллы орыс жаны бар.
Тау айбатлы қылшылдаған жас жигит.
Жалғыз ғана Мәкәрьясын сағынар.

Орынламақ жүрегіннің әрманын,
Жоны қызды шапқыр хәмде жорғаның,

Ушқыр қустай басып өтті бир мәхәл,
Ұтанының шәхәр менен орманын.
Орал таудың омырауын жағалап,
Жайлауына араласты шарұаның.
Дүбиринен дүсирлести кийиклер,
Қасқырлары қаңсыласты сәхраның,
Ырғыз, Торғай, Жем бойларын куусырып,
Жер танабын кууырмақта тарланың,

Бәхәр сәуір самалындай ағыла,
Қулдырауын өршелетсин тағы да,
Тулпардан да жүйрик қыял үстінде,
Мен барайын Султан Ұәйис тауына.
Ерик, шабдал, қызыл, жасыл гүл жарып,
Сән орнады Мәкәрьяның бағына.
Сайрап тұрған булбил сестин еситип,
Әуесленер сүйген ярын сағына,
Жүзи жайнап, қара көзлер мөлдиреп,
Ойланады қолын салып жағына.

Самал ессе,—жолға сапар тартқандай,
Жаңбыр жауса,—қапалығы аргқандай.
Қуяс нуры күлимлесе аспанда,—
Киятырман, ғам шекпе деп айтқандай.
Азда болса айралықтың дәртинен,
Жаслық өмир күни өтер шадланбай.
Жау Көкшениң қорлап жазған гәплери,—
Жанға өтті мылтық пенен атқандай.
Күншығыстың интизары күтип тур,
Жаудан бұрын жет жигитим, тоқтамай!

VIII

*„Биреуге уу берип өлтirse егер,
Өлтириуши бир күн зэхэрин шегер“:*

НАҰАЙЫ

Шағлайды Жапар рәхәт көрип,
Көпшикке йинин қадаған берик.
Олжаға түскен Қарлығаш айым,
Солғынлау отыр кәсени берип.

Урыста үлкен хоппықыл салып,
Күл тауып сатты Еранға барып,
Бүгин бул үйде пәйнәккә қашып,
Отыр ғой батыр, тәнәпис алып.

Гүзеде ойнар көпирген шарап,
Қууаныш бойдан кеткендей жырақ,
Жалбақлап сулыу қыйнайды жанын,
Күледі азлап, жалған-ау бирақ.

Сезбес не адам қараған гезден,
Қайғының ууы денесин езген.
Сағыныш дәрти жүректі шырмап,
Шадлықтың оты жоғалған көзден.

Жалтырап турған бәдия шети,
Ишине толы қозының ети.
Бадырайтып көзин асайды батыр,
Таулайды муртын былшыйып бети.

Көтерди кейпин шараптың деми:
— Сулыұым жандай сүйемен сени,
Гүл түсли көркиң—ғәзийне маған,
Шақақлап күлип кууанытшы мени!—

Деген де сөзлер жүрегін жылтпай,
Қасарды қабақ жаңбырлы булттай.
— Меннен де бөтен ярларың аз ба!—
Деди де, тилин байлады қулыптай.

Сандығы толы таусылмас гәп бар,
Ашпастан гилтин пинҳаны сақлар.
Кереге үсти жайнаған қылыш,
Илиули садақ, бир батпан шокмар... X

Ерки бар ердин сабаса, сөксе,
Өлтirse гүни, хәм демес Көкше,
Адамның қуны үйректен арзан,
Әкелер жүзин бир жорық шексе,

Батырдың бири—минекей усы.
Жапарға қарсы шығарма киси!
Қарлығаш буған—байлаулы баспак,
Жыласа жетер көзине күши.

— Не дедиң сулыу, қайталап қара,
Жазықсыз маған саласаң жара.
Басқаға қатал, өзине хакпан,
Инанбай қалсаң, жүректен сора!

Деди де жауыз ғаркылдап күлди,
Гөззалдың ярын унтаған жилли.
Күлкиси менен „хак“ деген сөзи,
Сулыұдың жанын қанжардай тилди.

Зорлыққа көнбес ашықлық оты,
Мен де бир торға қамалған тоты.
Хағына келсем, сүймеймен сени,
Буйырған солай жүректің соты!—

Деди де жаўды көзинен тамшы,
Аяйма адам аўлаған аңшы!
„Жортаға айттым, өлдим ғой аға!“ —
Дегенше дөнди буршақтай қамшы.

Басына түскен мүшкілли ғаўға,
Бәнт болған өмир шалжала-даўға,
Ашығын айтып, қазарын шекти,
Базналық бар ма, бассынған жаўға!

Түтинің шаңның аспанға айдап,
Өристен қойлар келеді жайлап,
Қойшы да кирди шеткери үйге,
Қазыққа мықлап ешегин байлап.

—Келдің бе шопан гезекли асқа,
Отырар жерің бул емес, басқа,—
Деп Жапар кейін қайтарған мәхәл,
Тигилди қойшы көздегі жасқа.

Жумбағын шешти, излеген бурын,
Сездирмей бірақ жүректің сырын,
—Қуп аға,—деди көзин бір қадап,
Адымлап кери, бурылды қырын.

У Отырды жайлап, ас үйге барып,
Басында жумыр, аяқта шарық,
Жүзинде ойнар жаслықтың оты,
Салмақлы ой тур көзинде жанып.

Өтеке шалдан еситтик буны,
Талаўдан тапқан Көкшениң қуды,
Ағасын Жапар өлтирген гезде,
Байлаўлы еди Аяздың қолы.

Үш аға бирден жайрады ҳақтан,
Баўырлар сирә шығарма ядтан,
Қарлығаш—туўған женгеси еди,
Үш-төрт жыл удай дузларын татқан.

Көрмеген оны келгеннен бери,
Тарқарма ҳасла жүректің шері!
Душпаны құлды менсинген емес,
Танымас мудий—бир жақсы жери.

—Парт болды жаным, гәпиме исен,
Минекей гилти, атында кисен,
Ел жатқаннан соң атлан да жөнел
Жеткейсең елге саламат—есен!

Ағаның көзи—бул нәрестени.
Қәдирлеп сақлаң, саў болса, дени,
„Бийшара жеңгем хор болды“—дей бер,
Сезген соң ертең өлтирер мени!—

Деди де кетги тамақты берип,
Исинди жүрек жеңгесин көрип,
Айтажақ сөзин үлгермей қалды,
Не шара баста болмаса ерик.

Қара сур жаўдық жамылып ымырт,
Қуулейди самал асланы гүнгирт,
Геўирдей сийрек ҳәр жерде бир үй,
Ауылдың иши мазардай жым-жырт.

Ай шығар булттан атылып қалқып,
Жапар да бүгін бир өзи шалқып,
Отырып дарқан, серрийип қалған,
Мамықлы төсек үстинде балқып.

Дәлизде жанар жылтылдап шыра,
Дәрүаза сыртын айланып ғырра,
Келеди биреу жападан жалғыз,
Белгили шопан Аяз-ау сирә?

Түнниң де жарпы кетип тур ауйп.
Капысын ашып, кайтадан жауйп,
Ишкеридеги үйге де кирип,
Байлады белге қанжарды тауйп,

Сезип те қалды Қарлығаш бирден,
Сескениңкиреп, бул ким деп кирген,
Шыраға жақын айналған мәхәл,
Таныған еди әдеуір жерден.

Қылышты кармап кереге жактан,
Жарактың бәрин жыйнады шаққан.
Далаға барып жайласа керек,
Қалайша жигит есабын тапқан!

Шыраны тутып әкелди ишке,
Киристи тағы тамаша иске,
Жапардың басын жулқылап тартып,
—Тургел ҳәй батыр исенсең күшке!—

Деди де тағы қолынан бурап,
Мәрдана турды бетине қарап.
Оянып Жапар ууқалап көзин,
Үйренген әдет—изледи жарақ.

Қарлығаш пақыр солқылдап жылап,
Әдеми көзден атылды булақ:
—Гүлинде өскен гүбелек едиң,
Урындың отқа, билмедим бирақ?...

Қарады жигит батырға күлип,
Жарактың қолдан кеткенин билип,
Әудеңлеп тысқа атылса Жапар,
Бекинип қалған есикте қулып,

— Келдиң бе бала қаныңа тойып,
Көрдиң бе сирә тауықты сойып?!
— Көрмеген едим тауықты сойып,
Кетемен бирақ басынды жойып!

Устазлық еттиң, болмайын менмен,
Батырсаң бизди сауашта жеңген.
Ағамды шалдың, жеңгемди алдың,
Сойыуды енди үйрендим сеннен.

Пәш келип қалдың кудиретим жетсе,
Егерде саған нәмәртлик етсем,
Жаттың ғой ҳәзир өликтей болып,
Не ислер едиң жайратып кетсем.

Әрманда қалма, түргелттим!—дейди,
Бул гәпке Жапар парт болып күйди.
Көтерген қолы оралып келип,
Жалп етип буның ийнине тийди.

Аяз да шапшаң көтерип мушын,
Жолбарыс киби сұуытты түсин,
Буұрадай қатаң шайқасты курып,
Бирине-бири көрсетти күшин.

Турысар гейде жудырық гөзеп,
Шоқмардай соқты гезек ҳәм гезек.
Сүринип барып бийшара жигит,
Тикледи бойын қайтадан дүзеп.

Бедени қызды отлардай ғаўлап,
Жулкысты қанша екеуі аўлақ,
Бириниң-бири басына соғып,
Бириниң бири қолларын таўлап,

Жокары қойған Карлығаш шамды,
Аяздың көрип бетинде қанды,
Аяныш ғаўлап жалына берди:
— Өлтирме батыр бир жап-жас жанды!

Шыр-лыры шығып жанды да күйди,
— Жолама ғайўан, өлерсең! — дейди.
Қайымлап турып силтеген шақта,
Жапардың мушы буған да тийди.

Пиллердей туўлап дос пенен дүшпан,
Шашырады қанлар шоқмардай муштан,
Қарлығаш сонша қырқыстан шоршып,
Қуйқасы жуўлап, хұрреси ушқан.

Аяздың күшин билди жаў, артық,
Алмақшы болды қанжарды тартып,
Дем бермей үш-төрт дөндирген шақта,
Пуш болды дүшпан димарын сарқып.

Екеуі қанға боялды үсти,
Ентикти Жапар, мес болып исти.
Таўлардан төмен қулаған жардай,
Тәлтеклеп барып, астына түсти.

Үстинде қуды, астында батыр,
Жүйкеси құрып, мат болып жатыр.
Қолларын бүклеп пәнжеси менен
Хожасын жигиг қуд етти ақыр!

Өлтирген Жапар талайды шалып,
Қасқыр деп оны атаған халық.
Нешшени құртқан қос жүзлі қанжар,
Жалады онын жүрегін барып,

— Ынтықтың адам қанына қанбай,
Билдің бе, өлим болады қандай?!
Өмирди қыймай булқындың сонша,
Жаттың ба гүм-жәм жазықсыз жандай?

Тынышлан мәңги уйқыда жатып,
Кеттиң сең мени бәлеге шатып, —
Таўықты сойып көрмеген қолым,
Қан төкти үлкен гүнаға батып.

„Биреўге назақ уў берсе егер,
Гүнәкәр өзи зәхәрин шегер“.
Қудайдай көрип сыйынған Көкшең,
Қайғырса сени апарып көмер. —

Деди де жайсаң атланды енди, —
Қапалы күнлер жениске дөнди.
Женгесин қоса миндирип атқа,
Жамылып кетти қараңғы түнди.

Шымырлаў самал шымшыйды жайлап,
Алағат бултты түүести айдап.
Алтын ай қалқып аспанда жүзген,
Жулдызлар күлип, жайнап тұр аймақ.

Таўдың да басын бадырайтып жарық,
Жолаўшы синди тоғайға барып.
Қыраўды серлип сыбдыр жол менен
Баратыр тынбай қаўаны жарып.

Мүлгийди тоғай, ұйқыда дала,
Қыйғырған дем-дем қырғауыл ғана.
Шоқланған шошқа пыр-пырлап қашып,
Жапырып шөпті таппақта пана.

Батыры—Аяз бүгинги күннің,
Астында бедеу ойнақлар диң-диң,
Кешегі шопан, Көкшениң кулы,
Патшасы болды ғауғалы түннің.

Үстинен өтті бәндирги жолдың,
Бөгемес хешким булардың алдын,
Гезлесип сондай бийжағдай жерге,
Жуулады күйқам, қорқып та қалдым.

Жүйрикке тезден қынаны басып,
Егленбей дәрхәл кетейін қашық.
Мәкәрья ушын интизар болған,
Қай жақта екен қақыйқый ашық?

IX

Гейде сууық, гейде күн қарасады,
Кең жазық, адам көзі қамасады.
Гезлесип гирес-гирес шаруаларға,
Жолаушым көрди талай тамашаны.

Паромон жетик еді булғар тилге,
Жол бойы ушырасса да қайсы елге,
Жалғаулық айырмасы болған менен,
Еп-еркин сөйлесип жүр болып бирге.

Қыпшақ деген ел екен узын-шубай
Ауыллар гейде узақ, бірде сыбай,

Жай салыу, қоныс басып дарак егнү,
Оларға дәстүр емес отырықшыдай.

Мыңлап қой, түйе, жылқы сақлар байы,
Бир ғана ойлағаны малдың жайы.
Хәр урыу малы көпті көсем тутқан,
Елине хан—патшадай абырайы.

Көшеди жайлау ізлеп бирден бирге,
Малларын апарады отлақ жерге,
Дүньясын түйесине артып алып,
Қоныудан үйін тигер жайып ирге.

Барғанға:—Қайдансыз?—деп сорадады,
—Бизге қонақ болың?—деп таласады.
Мийманды хәммесинен ұлық тудар,
Бул да бир адам ушын жарасады.

Хали жеткен қонағына малын сояр
Хаял-қыз хызметине болар таяр,
Танысын, танымасын, мийман десе,
Ийилип дәстурханға барын қояр.

Бес күн қонақ келмесе сағынады,
Жасы киши үлкенге бағынады.
Хорезм деп сорада, халық ишинен.
Анықлап жол силтеуши табылады.

* * *

Бир гүмбез кула дүзде турған көптен,
Белгисіз қай заманда соғып кеткен,
Гүзедей иши сырлы, сырты—сунқак,
Дөңгеленип түскендей аспан—көктен.

Күн батты, геүгим қара кийим кийип,
Дүнья жым-жырт, түксийген қабақ үйип,
Қос жолаушы пияда аянлаған,
Гүмбезге жақын келди турған бийик.

Узақта болғанлықтан барар ирге,
Қоныуға мақулласты олар бирге.
„Жин-жыпыр да, ийт-қус та жоламайды,
Гүмбезли, әулийели бундай жерге“ —

Деп ойлап, шақмақ шағып билди төрди,
Тамызық етиу ұшын шөпшек терди.
От жағып қыздырынса, бир жағынан,
Бәлени дарытпауға сүйеу көрди.

Екеуи кула дүзде отын жақты,
Ай туып, Күншығыстан күлим қақты,
Буларды мазақ етип турғандай-ақ,
Бир байыұлы ушып-қонып шықылық атты.

Бир қарт айтты:—апырмай, билмей турман,
Неге көп қақылдайды қудай урған?!
Адамның алдап аұзын қыйсайтыұшы,
Тап нағыз жин емес пе усы турған?!

Бирі айтты:—көк сокқыр, олай деме,
Жин емес, байыұлы деген ол бир неме...
—Тоқтай тур, тағы сестин түрлендирди,
Адамдай сыңсып атыр онда неге?!—

Деп елирип екеуи қатты састы,
Тағы аттай дүбирлеп, жақынласты,
„Бул жер де жин-жыпырға орда екен“ —
Деп екеуи тапырақлап тура қашты.

Алды-артына қарамай ойрақласып,
Хәпзамат бир төбеден кетти асып,
Сол мәхәл кулдыраған жалғыз атлы,
Келип қалды гүмбезге жақынласып,

Жолаушы аттан түсип, демин алды.
Қазық қағып, байлайды жипек жалды.
„От жанып тур, бундағы адам қайда?“ —
Деп ойланып, шамалы қайран қалды.

„Бүгинше усы жерде гидиремен“ —
Деп енди суұын ишти мүдиреден.
Нанын жеп, от басында отыр еди,
Бир дауыс еситилди илбиреген.

Созылып, үзиледи сыңсығандай,
Гейде тоқтап қалады тыншығандай.
Қәпелимде шапшыйды солғын дауыс,
Беденин темир менен шымшығандай.

Бир хабар алыу ұшын шыққан сестен,
Ер жигит хеш нәрседен сескенбестен,
Кулақ салып, тың-тыңлап, адым атып,
Дәл дауыс шыққан жаққа жүрди әстен.

Қараса қатар-қатар өңкей мазар,
Орын аз адым атлап, тақым жазар.
Жипектей шыйратылған нашар дауысы,
Бийшара көрген екен қандай қазар?

Ай аспаннан көз тигип, жарық берген,
Шоршып кетти жолаушы барып бирден,
Кулағына ап-айқын еситилди,
Тақыядай ойылған жарық гөрген.

Ултаны терең етип қаздырылған,
Қапталлап ағаш пенен жапсырылған.
Үстине камыс шийден қоршау етип,
Мол-молақай топырақ бастырылған.

Жолаушым қайта кейін адым атты,
Не ислерин билместен басы қатты.
Жер астында еңиреген жумбақ дауыс,
Жигиттің ой жигерин толқынлатты.

„Жин емес, бул бир нашар адам шығар,
Өлди деп көмип кеткен надан шығар,
Әждарханың аузындай гөрге сиңип,
Әрман менен жүрегі талған шығар“.

Пикиринің ақыры соған соқты,
— Бірақ мен түсинбедим мына отты?—
Десе де тәукелке белин байлап,
Қайтадан дауыс бетке адым атты.

Қыялмай қорқынышқа қарсы барды,
Гөрдің үстин ақтарып, аршып жарды.
Ишінде тикке турған бир адамды,
Кепиннен тутып турып тартып алды.

Ақсуптің жыртылғанда бастан шети,
Жалт етті бир арыудың айдай бети!
Қара шаш булттай дөнип төгиліп тур,
Ай менен шағылысқандай түс-келбети.

Баста азлап зақым бар, билинбеген,
Кеселдің қармағына илинбеген,
Ғаз мойынлы, каракөз, аршын төсли,
Омырауында қос алма дирілдеген.

Ийбенип ақ денесин жасырады,
Ийегине көз жасы тамшылады.
Тулабойы қалшылдап, қамыққанда,
Көкирегі ентигіп басылады.

Сууық жел егин сүйіп, тоңды қатты,
Жигит дәрхал үстине кийім жапты.
Қалжыраған денесин жылтыу ушын,
Лаулатып сора менен қаңбақ жақты.

Мийирманлы түр менен қызға карап:
— Не аұхал, қарындасым?—деди сорап.
Паромон булғар тилде сөйлесе де,
Бир-бирине түсинди олар бирақ.

— Әкем мениң Әлимбай, емес жарлы,
„Саўма“ деди жан анам асау нарды.
— Ол мени теппейди,—деп сауып едим,
Сезбедим одан соңғы хабарларды.

Тур еди ертең ауыл көшейин деп,
Ойлап ем шубат ислеп ишейин деп.
Ана тилин алмаған сорлы басым,
Тур екенмен тар гөрге түсейин деп.

Қара нар маңлайымнан тепкен шығар,
Тапжылтпай бирден бийхуш еткен шығар,
Өлди—деп ата-анам зар-зар жылап,
Уламалар көмдирип кеткен шығар!—

Деп көзинен ағызды моншақ жасын,
—Жылама, аман қалдың қарындасым!—
Деп жигит аянышлы жүрек пенен
Сыйпады желбиреген жипек шашын.

Әжел менен айкаста көрген қысқы,
Топыраққа былғанған қыздың үсти.
Маңлайынан сыйпалап, еркелеткен—,
Өзинің Людмиласы еске түсти.

* * *

Жолаушы сапар шеккен дым алысқа,
Ислесин азлап енди демалыспа,
Әлимбайдың ауылы аза тұтып,
Қайғының изи дөнди қууанышқа.

Теректей жапырылып ауыл-аймақ,
Қыз атасы, анасы алақайлап,
Жас қонақтың алдына қоя берди,
Ет, қымыз, қазы-қартаң, ыссы қаймақ.

— Тәңири қайтармаған дәулет-бағын,
Алса да Әлимбайдың бир тырнағын,
Әулийе жер астынан тартып шығып,
Жан берген, солдырмастан жапырағын.

— Кудайға қәтерели Әлимбай да...
— Тәңир менен сөйлесіу оған қайда?!
Мениңше ҳақ безерген қонақ жигит,
Тәңирим сүйиклисін сыйламай ма?

— Дүлдүлин кисенлеп я тусамайды,
Жетер еди жаныуар қуұса айды.
Өзи де хәзирети Қыдыр шығар,
Қарапайым адамға усамайды.

— Сонлықтан, жан бериудің жолын тапқан,
— Ол өзи келдим депти Мәскеу жақтан.

— Әулийе елге сырын паш етпейди,
Хабар алып турса да тәңир—хақтан.

— Мен көрдим жигит хәсем, тулпар—аты,
Пайғамберден кем емес салтанаты,
— Бизлердей жарлы-жақыбай сорлыларға,
Қәнекей тийеғойса шарапаты!—

Усындай сөз дауылы қуйынлады,
Гууилдеп ел аузынан тыйылмады.
Паромонның дабылы көкти жарып,
Барлық журт „әулийе“ деп мойынлады.

Бүгилген бел тикленип, жазып бойды,
Әлимбай гүрилдетип берди тойды.
Ат шабардың, гүрестің жарысына
Атан түйе, қос жорға бәйги қойды.

Далада алпыс жерден ошақ қазып,
Түгинлери аспанда буұдақласып,
Жыйналған аламанды тойындырды,
Сараң бай хатамтайдай қолын жазып.

Домбырасын шалкытып серилери,
Бурқып-бурқып алады әри-бери.
Жигитке араласып хәзиллесип,
Қосыла қосық айтты перилери.

Жигит-қыз жорға сүрер жалтылдаған,
Бай қызлары кийимин алтынлаған,
Басында жарасықлы сәтең бөрик,
Төбесінде жығалар жарқылдаған.

Гей үйде жыйнап елдің ғарры-жасын,
Қарт жыршы гүмбирлеткен домбырасын,
Бурынғының батыры макталғанда,
Үлкенлер отырады шайқап басын.

Атшабар, гүреслери болды тамам,
Қызык көріп еки күн уйықламаған,
Жолаушы тағы үш күн деман алып,
Етпекши болды енди жолын дауам.

Атқарып болыудан-ақ усы тойды,
Биреу жылқы, биреулер айдап қойды,
Әкеліп әулийениң атағына,
Сыйлық ушын шаңлаққа байлап қойды.

Жырласам буның өзи үлкен дәстан,
Узақ сөз айта берсем қалдырмастан,
Жолаушының маллары артып кетип,
Анау-мынау байларға шамаласқан.

Мынаған да сүйсинди барлық халық,
Жетим-жесир, жарлыны жыйнап алып,
Жолаушым барлық малын үлестирди,
Хошласып жүрип кетти ылғал салып.

„Диний дәстүр дегенлер шықты қайдан?—
Ұйлекерлер алдаған усындайдан.
Кәраматым жоқ десем исенбейди“—
Деп жолаушым бул иске болды қайран.

Гейде динге исенсе, гейде ермей,
Жүрген еди жүреги ярый бермей,
„Дүньяда ҳеш бир халықтың жаманы жоқ,
Бирпара түсинбейди өзи көрмей.

Қонаққа тууысқандай жалбақласып,
Туратуғын ел екен жүрек ашық.
Мениң тек адамшылық парызым ғой,
Тири қызды гөринен алсам аршып.

Усынша ел жүреги жалынлады“—
Ядында қыздың қал деп жалынғаны.
— Сен ушын жаным қурбан ағажан!—деп,
Айтса да тилек қабыл алынбады.

Жақсыны қайта көрмеу жанға өтер,
Хәрким де өз қатарын тауып кетер.
Әттең тек, ер жигиттиң алдын күтип,
Қара булттай дөнбесе қәуип-кәтер.

Жаслык от жигеринен ушқын атты,
Муҳаббет тыным бермей лаулап қатты.
Кең қыял ләззет берип қууатына,
Сағыныш геүдесинде туулап жатты.

Намыс қымбат мал-дүнья, ақшадан да,
Ел сыйлаған ер артық патшадан да,
Кел тулпарым тезирек атланайық,
Бурынлау жетиу ушын Көкше ханға.

X

Көкше отыр бир бәлени ойлана,
Өз-өзинен гүбирлейди жай ғана.
Жүрегине уу жыланлар уялап,
Мәкәрьяға ашық болған ғайбана.

Дүньяда ҳеш болмаса да кемиси,
Қыяллары бирин-бири тебисип,

Мәкәрьяны сонша катын үстине,
Жупты етиү бир әрманы—тек усы.

Тоғайларда куўсырынып қасқырдай,
Үлкен-үлкен шәхәрлерге бассынбай,
Бийғамлықта шет-шепирди дүлатып,
Жәйпап өтер Жәйхундеги таскындай.

Ийек қақса бәржай болар пәрманы,
Қан қақсатып дийхан менен шарұаны,
Сиңип кетер Қызылқумның шөлине,
Бир өзиниң үш-төрт жерде қорғаны.

Талап алған олжаларын жасырып,
Бир ақшамда жоқ болады асығып,
Қул да, гүң де саттырады Еранға,
„Башығарлы аладағдан“ асырып.

Сәйхунге де барып қайтты ел талап,
Байларының алтынларын қалталап,
Қарсыласқан шарұалардың геллесин,
Домалатты қылыш пенен балталап.

Курал менен қарыуына сүйенип,
Бағдадқа да етпекше ол ийелик.
Урман-пәрман хабар алар шәхәрден,
Жансызлыққа дийғаналар жиберип.

Пәш түсирсе дейдигине келтирип,
Бир ақшамда әскерлерин желдирип,
Сол шәхәрди қылқ еттирип жуппақшы,
Халқын қырып, Дәўқараны өлтирип.

Байдың елге келгенлигин еситти,
„Дәўқараның көкирегі өсипти.
Ләшкеримди жаңбыр етип жаўдырсам,
Таппай қалар кирерине тесикти!“,—

Деп бозарып қыймылдады ерини,
Өз сертине сүйсингендей керилип,
Аспандағы айға шапшып жүреги,
Отыр еди қыялына берилип.

Биреу келип:—Патша ханым дат—деди.
— Хәй бийдәулет, арзың болса айт,—деди.
— Гүнам болса кеширегөр тақсырым,
Мине Бағдат шәхәринен хат,—деди.

Сөйтти де ол төгип турды көз жасын,
—Тилегим тек жаман хабар болмасын!—
Деген шақта пәшшепелерге буйырып,
Заматында тайын етти молласын.

Кейнин көрсе, Мәкәрья қыз жазыпты,
(Хат бергенниң бетинен қан қашыпты.
Себеби сол,—жаман-жәүтик хабарға.
Хатты алып келген адам жазықлы).

„Дуўай сәлем, дәбдебели ханымыз,
Аманлық па геўдедеги жаныңыз,
Келе сала азық-түлик соратып,
Таўсылды ма шайнайтуғын наныңыз?!

Бир есаптан бизиң елге миймансыз,
Бүлдиргини салып жүрген иймансыз!
Ат ойнатып дийқанлардың жерине,
Қырманларын айдамастан „жыйғансыз!“.

Келип бирден тепкилепсиз төримди,
Көзиңизге қандай бәле көринди!
Жақсы мийман „төр меники“ дей салып,
Ғайры елге көрсетпейди көримди.

Ханман депсиз, ханлар сондай бола ма?
Гедир-будыр хат жоллапсыз калама,
Дийұанадай бирден азық соратып,
Халық ийеси қайыр тилеп ала ма?!

Бериң депсиз шегарадан жер бөлип,
Хеш ким елге тиймеп едн жел болып,
Бола калды сиз келгели булағай,
Манқыйысып жүре бермей ел көрип.

Жанған оттай шарпып тұрсыз жараға,
Көп ғұлғыла түсти енди араға,
„Көкше ханның қол астына кириң!“ — деп,
Зорлағанда енди адам бара ма?

Залымлықтың ықбалына ергенсиз,
Бар ыкласты қан төгиуге бергенсиз,
Мени сорап не жаздыңыз атама,
Яр боларма сен сыяклы көргенсиз!

Бәри адам, хан ба, мейли караша,
Ашық көңили бир-бирине жараса,
Яр атасын муш көрсетип қорламас,
Оның қызын сүйгеним деп, санаса.

Бир заманда әждархалар көп болған,
Көрген жанды жутып, жалмап жеп болған,
Ләпсикаулық өз басларын жалмапты,
Туқым қалмай бул дүньядан жоқ болған.

Сизиң бәлким сондай шығар күшиниз,
Бизлер емес жутатуғын ки сиңиз,
Келиссеңиз сөйлесейик адамдай,
Ысқырсаңыз, омырылар тисиңиз.

Жеримизге қанат жайған қыс қары,
Кетсин қыстың сууық пенен ызғары.
Хан болсаңыз бес ай мәулет сораймыз,
Болсаңыз сиз ашықлықтың қуштары.

Буның ушын сынбас деймен сағыңыз,
Сыналады ықбал менен бағыңыз.
Гүрес пенен ат бәйгиге бас тиктим,
Палұан сайлап, атыңызды бағыңыз.

Сабыр әйлең, сонда сизди күтермиз,
Өзимиз-ак той-тамаша етермиз,
Ат оздырып, палұанлықты асырған,
Мәрт болсаңыз еркиңизде кетермиз.“ —

Деп перизат салмақларын жазыпты,
Имза менен бай да мөрин басыпты.
Көкше буған мыйық тартып күлген соң,
Бийғам болды хат әкелген „жазықлы“.

Зилдей сөзлер жанға сирә өтпестен,
„Тап сол қызды алмай биллә кетпеспен“, —
Деп те қойды шадман болып Көкше хан,
Утпасына тийттай гүман етпестен.

Жууап берип, кереклини қалдырды,
Яранларын шарап пенен қандырды.
Қыял таулап, сазенделер жыйнатып,
Жин соққандай қыздырмақта тандырды.

Данғаралы гиржек, дуўтар шалдырды,
Гейбиреўлер дыңғырлатты тамбурды.
Бенде болған айдай арыў қызларды,
Қосық айтып бериў ушын алдырды.

Ханы отыр кулак салып буйығып,
Қызлар бетте көзлериниң қыйығы,
Қосық түүе, қолға түскен қызлардын
Жылай-жылай түсип кеткен ыйығы.

Қорыққанлықтан, даўыс қосты, бәри де,
Бундай лапыз Көкше ушын дәри ме,
Басы—қосық, изи—жылаў болса да,
Залымның ҳеш келер емес кәрине.

Жүреклерге касакана уў басты,
Ғам көңиллер қайғысына шуўласты.
Хан да адам, не себептен күледі,
Көре турып көзлердеги нуў жасты?!

Селкилдегип ғаўдай муртты, сақалды,
Күле-күле түкирикке шақалды.
— Маған шадлық—душпанларым жыласа,
Болса, әкет шуўылдасқан сағалды!—

Буйрық берип хәммесинде таратты,
Қотарады кызыл қандай шарапты.
— Бағдат пенен көрермен!—деп тағы да,
Қәхәр менен силтеп қойды жарақты.

— Дәўлет қусы кетпей турса басымнан,
Қайтпай турса күш-ғайратым тасыған.
Мәкәрьясын, көкке ушса аяқтан,
Жерге сиңсе жулқыларман шашынан!

Мине мениң арысландай турысым,
Таўды бузар Зулфухардай қылышым,
Ат оздырып, палўан жығып алмасам,
Бул дүньяда Көкше атым қурысын!—

Деп гижинип былғап қойды билекти,
Өжетленсе аўнатады үлекти,
Бир өзінде он қабанның күши бар,
Қан шашыўға қасқырдан да жүрекли.

Саўашларда мүдирмеген, талмаған,
Өз атасын қанжар менен жалмаған,
Адамдағы шарапаттың, мийримниң,
Бунда сирә бир түги де қалмаған.

Муш жумсаса жудырығы батпандай,
Күш-ғайраты шыдатпайды мақтанбай.
Қастын тиксе, қан қақсатпай қоймаған,
Әпшеринен көрген адам қорыққандай.

XI

Тоз-тоз етип зимистан қарын.
Самал сорып жердиң ызғарын,
Бәхәр келип ашты кушақты,
Жабайы гүл жипек шашақты.
Жуўсан, селеў жупарын себер,
Күн сәулеси нурларын төгер.
Буйраланған жантақ соралар,
Шырмаўықлар оған оралар.
Топырақты уйпа-жуйпалап,
Екпин самал өтер сыйпалап.
Толқынлардай ойлы-бийеклер,
Шапқыласар кулан, кийиклер,

Тап мысалы дәрәядай ағын,
Көз ушында булқыйды сағым,
Болса керек шаруалар, байлар,
Мөнкилдесип бир үйир қойлар,
Шоқ сакаллы бир қара серке,
Басын шайқап үңилип жерге,
Әсте ғана адымын атлап,
Баслап барар хәр шөптен отлап.
Қойлардың көп сарысы, ағы,
Қаракөл де аралас тағы.
Сәуле жайса аспанның күни,
Илгеклердей қамардың жүни,
Бүлкілдейди хәр түске енип,
Жалтырайды көк-жасыл дөнип.

Жол бойында әйдемги қорған,
Сақшылардай бозарып турған.
Қатарласып сексеуіл өскен,
Иннен шығып созылып әстен,
Тыста ойнар қырдың жыланы.
Еркин жүрип машқы қылады,
Шыйратылып қайысқа усап,
Бес бүкленип куйрығын тусап,
Қыздырынар бийиктен түспей,
Шағылысады күнге гүмистей.
Жан көринбес қорған қасында,
Қашығырақ төбе басында,
Екі шопан қойларын жайып,
Жамбаслаған зәрре қыйсайып,
Гәллеседи басларын таяп,
Қасында ийт, колларда таяк,
Бир нәрсеге таңланып бирақ,
Өрре турды едирейип қарап:
Қула дүзде бир жалғыз атлы

Қулдырайды, желиси қатты.
— Я әперин, апырмай жора,
Атлының бир түрине қара!...
— Қелисикли сыны-сымбаты,
Қандай көркем астында аты,
Қоблан минген торыдан бетер,
Кунтыйғанда қуска да жетер.
— Кәрамаг ғой бастан аяғы,
Тулпар деген сол ма баяғы?
Үстиндеги мәрт Қоблан шығар,
Гүрескенде бир мынды жығар...
— Қандай қызық түрине қарау,
Адамзатта наркедле бар-ау,
Шопанлар тур таңлайын қағып,
Өтти атлы жулдыздай ағып.

Гүркирейди жаныуар терлеп,
Бийикледи кем-кемнен өрлеп,
Тынбай желип, тынбай шапқылар,
Мунарланды булгтай шоққылар,
Өркешленип түйедей шөккен,
Күн сәулеси күлимлеп көктен,
Нуры егеп таулардың басын,
Самал жалап айнадай тасын,
Ала бултлар көшип төбелеп,
Өтип кеткен, сууын себелеп,
Тамшы қонып, шөпке путакка,
Жалтырайды гүмис шытақтай,
Сап қауаның салқын самалы.
Желлип өтер беттен шамалы.
Қара таудың төбеси қызық:
Жар сайлары мысалы сызық.
Бири бәлент, бир жери алаң,
Шоққылары кийимсиз жалаң.

Ақ қызыл, көк, қоңыр хәм сары,
Бояу яңлы топырақлары,
Тасбақалар мамырлап басып,
Арқасына қыстырған қасық,
Алашубар жылтырақ тастай,
Жайылып жүр асықпай, саспай,
Көкке шашып таудың қыраны,
Әл қауда ойын курады.
Олай-булай атылып топтай,
Желди тилип зууылдар оқтай,
Тағы бири самғап қышқырып,
Тырнағына қоян қыстырып,
Олжа тауып асар асына,
Барып қонды шыңның басына.
Бәрін де көрип баратыр атлы,
Теңизге келди толқыны қатты.
Тирелип жарға тақалған мушы,
Аспандай жасыл, көринбес ушы.
Шапшыйды ақбас көбигин шашып,
Қашады таудың аяғын қасып.
Оқталып турып, қайтадан шабар,
Тыңламас сирә алдында не бар.
Көп-көнбек толқын маңнайы қасқа,
Керилип турып, соғады тасқа.
Қуслардың сонша базары қызған,
Өткөншек өтип қалғанды муздан,
Биразы отыр қайқайып, буғып.
Үстінде муздың шайқалып, ығып,
Қасқалдақ жүзлеп жайылған сууда,
Үйрилип ушар ғаз бенен куу да,
Алмабас үйрек жасыл хәм сары,
Гүлдердей дөнген басында пәри.
Музлардың майда қыяғын шөпшеп,
Қанатын қағар, басларын екшеп.

Аққудай көкке қулашын жайып,
Баратыр зырлап желкомлы қайық.
Қайтқан ба деймен қазасы майлап,
Жулқыйды самал қаңбақтай айдап,
Желкилдер желқом зууылдап ыққа,
Ернеклеп кеме толыпты лыққа.
Жайпауда өскен бес алты терек,
Аржағы оның ел болса керек.
Жолаушы өтті қуындай зырлап,
Хошласты теңиз толқынын былғап
Кем-кемнен узап, көринбей қалды,
Өркешли шоққы еле де алда.
Төбеден өтип төбеге жетер,
„Шуу“ десе тулпар атлығып кетер.
Қаншелли ой хәм қырлардан асқан,
Хәммеге ортақ көгерген аспан,
Жерлердің бири-биринен өзге,
Жаңалық болып көринер көзге.
Жол бойы ылғый миймандос халық,
Шаршаса қонды дем-темин алып.
Минекей булар Хорезм жери,
Лупилдеп жүрек келгеннен бери,
Көринер ысық Мәкәрья қыздай,
Келеди жигит жүрисин бузбай,
Барғанда қандай өзгерис табар,
Белгисиз буған жаңалық хабар.
Соншелли жолдан келгенде жетип,
Атасы қыздың тас-талқан етип,
Сезиуден буну бурқыса, қызса,
Жүректи унтап, шырышты бузса,
Не болар буннан кейинги өмир,
Деген де ойлар қыйнайды не бир.
Әуеле өзим байқайын барып,
Жүре тур жигит, алдыңыз жарық.

„Ең алды менен араларымызда елшилер қатнасығы болған еди... Хәзирги мәхәлде елшилеріңиз келиу менен бирге, Сизин жиберген идаранамаңызды алдың ҳам елшилеріңизге өзимиздиң елшилеримизди қосып жибердик...“

Қарақалпақ ханы Ешмухаммед султан тәрәпинен 1721-жылы улаы Петр патшаға жиберилген жарлығынан пәрше).

Басы мең-зең Дәўқара,
Шыр-пыр болып бийшара,
Қалды үлкен хәлекке,
Өйтпесликке не шара.

Устинен түсип жорғаның,
Минип көрди қорғаның,
Шығып таудай бийикке,
Ойлап турды әрманың.

Жаўдың зықы өтпекте,
Күнлер жылжып кетпекте.
Тақалып кем-кем киятыр,
Ұәдели мәхәл питпекке.

Ислесе де хәмелин,
Я өлтириў, я өлим—
Көкше менен шайқас бар,
Не болары нәмәлим.

Уйқы қашты көзлерден,
Сарғайып жүзи өзгерген.
Сескенбекте „Көкше хан—
Мийримсиз деген сөзлерден.

Гезлескен емес хан бурын,
Аты шығар жаңғырып.
Сескенсе де Дәўқара,
Сездирмес журтқа жан сырын.

Қалтырайды жүреги,
Шыйрағырақ жүреді,
Устаға садақ соқтырып, K
Таярланды кереги.

Жыйналды ләшкер алдырып,
~~Саркабын~~ бәлент салдырып, K
Қыйсық топлар оңланды,
~~Кепсерленди~~ жаңғырық.

Үлкен-киши жыйналды,
Әскерий ойын ойналды,
Жаўға қарсы турмаққа,
Батыр, палұан сайланды.

Дәрпенип турған бири жоқ,
Сазланбақта ири оқ.
Көкше ханның лабынан
Қорқатуғын түри жоқ.

Соранды хәмме, барсақ деп,—
Жаў жүрегін жарсақ деп.
Хәкимнен буйрық күтпекте,
Аламанлар қоршап көп.

Исенбей ме қарыўға,
Рухсат жоқ барыўға,
Бийғамлықта жүрген жоқ,
Мәкәрьядай арыў да.

Өз дэскесин жасырган, —
Алмас-полат ҳасылдан.
Кырық қыз шыкса сайранлап,
Қарыу-жарақ асынған.

Күш күн-күннен артады,
Дийғаналар арқалы,
Лапылдаған гәплерге,
Бул неге көп қорқады?

Дик-дик етер кулакка,
Дослар жатыр қамақта.
Урысса, жау соларды
Алға тутар бирақта.

Ул қызларды камады,
Жас жаңбырдай тамады.
Алдына айдап әкелсе,
Булар қалай шабады.

Жау қолында әсир көп,
Жүрегінде тәсил көп.
Қайтпақ емес ырайдан
Жалынса да есиркеп.

Турыу мүшкіл жай жасап,
Ансат емес байқасақ,
Бир ҳәрекет етпекши,
Елди жыйнап той жасап.

Той мәниси басқалау,
Болар үлкен бас қанау,
Жеткермейди муратқа,
Жаудың күшин пәс санау.

Турмаса да қамалап,
Ұақыт келди шамалап,
Аулағында жас шығар,
Бай көзинен домалап.

Адымларын жай баса.
Сарсылады ойласа.
Сондай болар адамның
Қанын қайғы жайласа.

Ғауға түсип араға,
Қәтер тууды қалаға,
Айдай арыу Мәкәрья
Жауға бенде бола ма?!

„Шашған сүйреп тағылары даланың,
Жау қолында шырқыраса арыуы,
Хәл жетпеген ата менен ананың,
Еңиреп қалыу—жалғыз ғана қарыуы.

Жабайылар сулыуларды қамшылап,
Ериксиз айдап кетпеди ме гүң етип,
Қарсыласса, мойнынан қан тамшылап,
Адымында жайлады жау гүм етип

Қандай жүрек шыдар қызын қыймаға,
Көринбесе адамшылық құрметі.
Инсаният шерик бирақ дүньяға,
Жақсылардың жат болмайды миллеті.

Орыс пенен қыз берисип, қыз алыу,
Әйемгиден ата-баба дәстүри.
Жабайылық—миллет бөлип қызғаныу,
Жатсынған жоқ орыслардың қеш бири.

Князға мен жөнли жууап айтпадым,
Перзентимди сорағанда келинге,
Неге бирден үәде берип қайтпадым,
Пайғамберге беремен бе елимде

Еки жүрек бирин-бири сүйипти,
Өз қызымның ынтық оған қыялы.
Излемей-ақ Паромоннан бийикти,
Қосағойсам болмас еди зыяны.

Арқамызға аязлардай тур батып,
Перзент ушын ой-қыялым сол мениң,
Зорлық пенен Көкше алса шырлатып,
Онда нағыз зарлау менен өлгеним!

Сақла қудай тап соныңдай дозактан,
Келтиргейсең ықбалының орайын.
Арзамасқа өз қолымнан узатсам,
Болар мениң барып-келер сарайым! —

Деп Дәўқара налып отыр изинен,
Айттырғанда шөршып көшкен кәрұаны.
Сезгир адам оқыр еди жүзинен
Ағыслардай ийримленген әрманын.

Саскалақлап Арзамасқа жазды хат,
Хаплықпалы гәплер менен бир неше.
Ер жигитлер минип кетти сайлап ат,
Князына жоллап еди дәл кеше.

Еркетайым билмесин деп, макулы,
Хаттың сырын сездирмеди ҳеш жанға.
Егер күйеу келмей қалса шақырып,
Гәп боларман, деп ойлады, душпанға.

„Перзентим бар қолдағы
Әмир бизди алдады.
Туулаңқырап кетип ем,
Пикирим дурыс болмады.

Әпиу етсин тақсырым,
Бабаңыздың әрұағы!
Өкинишли мен болдым,
Тислеули турған бармағы.

Көп ғалауыт туудырды,
Қызылбас пенен қалмағы.
Жүрегиме батып тур,
Қапалықтың салмағы.

Хәзиринше қараңғы,
Тәғдиримиз алдағы.
Гүң болып кетер перзентим
Илинсе жаудың қармағы.

Гедир-будыр сөз жазып,
Душпан бизди қорлады.
Намыс болар қызымның,
Өзи излеп бармағы.

Сиз бенен қуда боламыз,
Тезирек жетсин балаңыз!
Шыбын жаны сау келсе,
Иззетте күтип аламыз.

Қызым ушын қыйналса,
Биз де ырза боламыз,
Жау жағадан тутпаса,
Той-тамаша қыламыз.

Кууаныш пенен узатып,
Жакынласар арамыз.
Бастан өткен кәтеге,
Не десеңиз турамыз! —

Деп жазыпты сасқаннан,
Қарап тур жерге аспаннан,
Гүүлейди сәуір самалы,
Пәт алғандай душпаннан.

Булт зуулайды қауалап,
Күн сәулесин қамалап,
Қорғанға жел соқпақта,
Шаң-жапырақ сабалап.

Дәрәя сууы ырғалар,
Ислемей тур, дарғалар,
Жол бойынша шыйқылдап,
Ұай-ұайласар арбалар.

Нөкерлер де жалақлар
Қолларында жарақ бар.
Хәлиң нешик дегендей,
Бас шайқайды дарақлар.

* * *

Дәуқара аға, мунайма,
Көп сыйындың қудайға,
Бултлы күн келсе бураңлап,
Ел басқаруы оңай ма!

Хат жазыпсаң мақуллап,
Барағыр елшиң ағынлап.

Тусынан өтти күйеудин,
Келип қалған жақынлап.

Билмей қалды бул бирак,
Олар да кетти қулдырап.
Хәли мүшкіл елшинин,
Шәхәр алыс, жер жырақ.

Әсер етти маған да,
Ғалаұйтлы заманда,
Ортақ болып қайғыға,
Көп қыйналдым соған да.

Жолларына қарайын,
Күйеу менен ағайын,
Дийдарласар күн туұса,
Сүйиншисин алайын!

XIII

„Досты, басыңа ис түскенде сына“.
(Халық мақалы).

Көл бойынан жапырылып ылашық,
Бийшаралар көширилди шың асып,
Пана тutyп әтирапын Бағдаттың.
Қатар-қатар үйлер қонған сығасып,
Жауға оттай кеги артқан елинин,
Отырмастан бұрынғыдай жууасып.
Кимде қылыш, кимде найза, кимде жай, — X
Жигерленди төбесине туу асып.
Сол ауылдың ишиндеги бир үйден
Таң сәхәрде дауыс шықты жыласып.
„Ырыл тырыл өтсе болар бес күнім“ —
Деп айтылған нақылындай ескиниң:

Хәли жеткен жалғыз сыйыр асыраса,
Биреулері сүтин ишер ешқинин.
Бул ушын да шүкірлік көп қудайға, —
Жау шаппаса зәлели жоқ хеш буның.
Өтемурат болған емес үмитли,
Елге аман келеди деп хеш кимин.
Үлкен улы майып болып табылса,
Аяз келди серпип таслап кеш түнин!

Куұандырды ғаррыны да, жасты да,
Арқыраған арғымақ бар астында,
Қарлығашы егил-тегил жылады,
Нәрестесин бауырына басты да,
Жабырласты, ата, ана, ағайын,
Сәпурадай қыз әкеси бас куда.
Аяз аты бірден бірге таралып,
Таңландырды душпанды да, досты да.
Жигит кетти бір күн тағы атланып,
Қарлығашты ағасына қосты да.

Ауыл қалды бір көргендей жыл қусын,
Туұысқанлар хайраң болды бул ушын,
Ал Аяз жүр көлден көлге шапқылап,
Бағып алып Дәуқараның жылқысын.
Ер жигиттің бір мақсети және бар,
Жүрген емес қара бастың құлқы ушын.
Сүйген қызы Сәпураны ойласа,
Түн жарпында бузар татлы уйқысын.
Не себепли шыңға шығып қарайды
Өткен-кеткен адамлардың түр-түсин?
Сапуұраны атастырған жасында,
Қыз бурыннан Мәкәрьяның қасында.
„Паромонды жол бойынан күтип ал“
Деген де бір тапсырма бар басында.

Айтып қойған түрин келер қонақтың.
Оған уксас жан көрмеді хаслында.
Ара-тура барып қайтар қызларға,
Көбинесе болған менен усында.
Жалғыз ғана алып барар сыйлығы —
„Келип қалар, Мәкәрья жан қысынба“

* * *

Қуяс күлип, аспан-жерге нур төкти,
Сәуле шашып, жарқыратты жер көкти,
Жәйхүн дәрья сылдыр-сылдыр атылып,
Боз жорғадай секириуін үдетти.
Жер бетинің қары кетип, доланып,
Бай тәбият ғәзийнесин дөретти.
Екпин самал қолтығынан қытықлап,
Талпындырды жапырақлы теректи.
Жалғыз атлы душпанынан пәрұайсыз,
Келатырған Аяз нағыз жүреккли.
Хасыл топырақ жасыл гилем жамылды,
Дарақ бөртип көк моншақлар тағынды.
Жипек хәуа сағынғандай сыйпалап,
Бой балқытып, шымбырлатар жаныңды,
Ушқыр қыял алғыр қустай шарықлап,
Жеткермейди желдей жүйрик сағымды.
Бәхәрінде айра түскен ашықлар
Сүйген ярын бір көрмекке сағынды.
Сәпураның оң жағынан күн тууып —
Тап усындай сүйиклиси табылды.

Хәзлик леби шымбыр-шымбыр сезилип,
Қырғауыллар таранады сүзилип.

Үйрек, газлар кәрұан тартып баратыр,
Көк моншақтай қатар-қатар дизилип.
Сыбызғы сес сыңқылдаған ақ куұлар,
Қанат қағып қонар көлге сызылып,
Аяз жүзди сап қауаның теңизин,
Жупар сепкен көринислерге қызығып.
Гейде сонша сүйинеди жүреги,
Гей ұақытта көкиреги бузылып.

Адам көңили ҳәр нәрсени ойлаған,
Жан-жаныұар шадлық пенен ойнаған.
Көлбуғаның дүнқилдескен сестине
Бәрше куслар дауыс қосып сайраған.
Ел де қысқы уйқысынан оянып,
Енбек ушын белди беккем байлаған.
Шаруалары мал-ғарасын төллетип,
Дийқанлары жер жырттып, қос айдаған, X
Жаңа келген ашық жүзди арыұдың
Дийдарына ҳеш бир мақлуқ тоймаған.

Тау төсинде жалтырайды ақ булак,
Келеберди жигит атын шапқылап.
Олай-булай қадап өтер көзлерин,
Қорқынышлы душпанынан сак бирәк.
Күндиз бөрки жалт-жулт етер басында,
Дөнгеленип күн астында жалтырап.
Желбирегип көйлекшениң шашағын,
Уйытқып келер жер жүйриги—көк кулақ.
Бирде желип, гейде шауып жаныұар.
Селтең етсе, өршеленер қаттырақ.

Ағыларма ат туяғы қызбаса.
Жауға ердің көкиреги музласа,
Ертпейди жыллылығы бәхәрдің,

Ем болмайды қайғы дәрти сызласа.
Зәрре ғана жеңиллетер жүрегин,
Ой-пикирин ашықлықтан қозғаса.
Құсқа дүнья кеңлигинен не пайда,
Еркин ушып, қанатларын жазбаса,
Аузын ашқан әждәрқалар аңлып жүр,
Бир үлкен күш ордаларын бузбаса.

„Дийғаналар елин барып шарласын,—
Қала менен ауылларын барласын“—
Дегеннен соң, билип қайтты жансызлар.
Гезип жүрип Дәуқараның шаруасын.
Көкше бирден бес батырын жумсады,
Дауам етип буйрығының жалғасын:
„Аяз кулды тутып, тири әкелиң,
Ғеш бир кулда бундай нәрсе болмасын.
Елди жыйнап ортесына халықтың
Көзлерине куйдыртамаң досғасын“—

Алып келген Көкшениң бул пәрманың,
Қаракшылар қаңырап қалған арнаның
Иши менен аңлып жүрип мышықтай,
Шамалады қай жерлерге барғаның.
Қол шошайтып танып қалды сыртынан,
Жапар ерден тартып алған тарланың.
Усы бүгин сол Аяздың мойнына
Душпан қайттан илдирмекши қармағың.
Сай ишинде қылышлары селтенлеп,
Жылысады пәти менен жорғаның.

Бул бәледен бий хабар-ау Аязым,
Ауұхалына көзим жетип, айдым.
Жау қызылбас өширмекши дүньядан
Өтекеңнің қалған генже туяғын,

Адам жанын түршиктирер көргенде
Душпанлардың секил менен сыяғын.
Иши майлы, күлер олар мырсылдап,
Усы бүгін кисенлеуге аяғын,
Қайтты жигит жылқышыны аралап,
Былғаңлатып жалғыз қурық таяғын.

Аттан түсіп, тусау салды жүйрікке.
Көклесін деп жиберди де сүйрікке,
Жата кетти ер-тоқымын дастанып,
Шоғырланып құм үйілген бийікте.
Ойында жоқ аңлып жүрген душпаны,
Жас жигиттің бийғамлығы дейік пе!
Жас та болса, жауызлығы душпанның
Көріп еді басларына тийіп те.
Услап, көзге куйдырғанда қорғасын,
Шийрін жаны қалай шыдар күйікке.

Мәртлік даңқы қара жерди қақ жарып,
Ел ишінде жаңғырмақта мақталып,
Сәпиұраны шақыртқызып қасына,
Ақшамында отырыспа атқарып,
Қыз-жигитлер қурып үлкен тамаша,
Көрген емес бир-биринен сақланып,
Түн жарпында шықты жигит шәхәрден,
Қурбы менен қурдасларын жағқарып,
Шаршап хәзир көзи илинип баратыр,
Кайдан билсин жау турғанын оқталып.

Қара қулар сарқып өтті өлік деп,
Жүрген жаулар қасқырларға еліклеп,
Тәрбаяқлап шығып құмның басына,
Жатқан жанды шыршап алды келип тек.
Сол уақытта Аяз шоршып оянып,

Биреуіне жудырықты беріп кей,—
Өрре турса, аяқтары байлаулы,
Келип қалған душпанында шерік көп,
Қайтып барып, жау азабын көргеннен,
Қайыл еді кете ғойса өліп тек.
Тап болыпты жуу халықтың зорына,
Шырматылған жаздырмастай торына,
Енді буны көріу қайда дүньяда,
Ата менен анасына, ярына,
Жылағанда, кимлер ортақ болады,
Ер жигиттің қайғы менен зарына.
Ат үстине кесе артып өліктей,
Дырды сермеп бас хәм аяқтарына,
„Батыр“, „құл“—деп ермек етип мазақлап,
Оқтай тийди намысына, арына.

Өзлерине бахыт санап бул исти,
Оқ жыландай ысқырысып күлисти.
Қырдан кийік тутып алған мергендей,
Жалақласып, қоқаң-қоқаң жүристи.
Талай жанның қанын төккен гәззаптар,
Рейимсиз азаплауға киристи.
„Тири келгир“—деген буйрық болмаса,
Урар еді жалақлатып қылышты.
Жау қолына бенде болған жас жигит,
Сыр билдирмей өлиу ұшын тырысты.

Оғ қуйыны жүрегінде борады,
Жас жолаушы жар басынан қарады:
Бес адамның бир адамға хйилесін
Бастан-аяқ көреді де турады.
Шыдатпастан адамшылық намысы,
Соған қарай аттың басын бурады,
Жолаушымыз мегземейді өзгеге,—

Айбатлырақ аты менен жарағы,
Узак мәнзил қыялардан жол шегип,
Келди әне орыстың зор қыраны.

Ескен желдей жетип барды гүрилдеп,
— Мүмкин болса, жол силтеңиз бириң, — деп,
Әдеплилік, икрамлылық көрсетип,
Жууап күтип турып еди күлимлеп.
Алды менен тутқын жигит тил қатты:
— Паромонға уқсамай ма түриң? — деп.
Аң-таң болып: „ауа“ деген сөзден соң,
Ким екенін айтып берди биримлеп.
Жолаушының толқынланды жүрегі,
Бир кууанып, бир қыйналып, дирилдеп.

Биреу айтты:—Қашып кеткен кулым,—деп,
Тутқын айтты:—Шыққан емес пулың—деп,—
Сизлер менен бир шайқасып өлмедим,
Ғәпилетте шырматылды қолым—деп.
Қонақ айтты:—Жаңа келген адамман,
Билмей турман елиңиздің сырын көп.
Мәрт болсаңыз аяқ қолын жаздырып,
Жекме-жекке қәне қарсы турың—деп,
Душпан бұған қылышларын көтерди:
— Қымбат емес өзиңнің де қуның—деп

Яр хабары жолаушыны мәс қылды,
Жалынлатып күш-жигерін тастырды.
Намысланып қабағынан қар жауып,
Бел байлады кугқарыуға жас кулды.
Қынабынан жарқылдатып қылышын,
Душпанларды албыратып, састырды.
Ерегиссе, қоян кууған бүркіттей,

Бирим-бирим жайратажақ қасқырды.
Хешбир хәйле-пәйлесине қаратпай,
Жас жигиттің аяқ-қолын жаздырды!

Жақсылық—дүр, сақланады кир жуқпай,
Жаманлық—кир, басқа түскен қырсықтай,
Бетлерине салық болар жаманның,
Маңнайдағы бадырайған тыртықтай.
Күш тәғдири бирден бирге өзгерип,
Ауып кетти зырылдаған уршықтай.
Аяқтарын қыя басса душпанлар,
Еки батыр шертилип тур мылтықтай.
Жаңа ғана ысқырысқан жыланлар,
Шүйик болды қус талаған шымшықтай.

Жарак кетти, күш те кетти душпаннан,
Артық емес қапты тескен тышқаннан.
Әждәрхадай аузын ашқан әжелди
Жеңип шығып, Аяз қалды оспаннан.
Қапалықтың қара булты серпилди,
Бир уллы күш жетискендей аспаннан.
Досты ушын жанын қыйған жанларды
Еситкенбиз талай мийрас дәстаннан.
Аяз енди өмирине миннетдар,
Не аяйды бундай батыр дәс жаннан.

Жаздырылып жауызлықтың қармағы,
Быж-тыж болды қапалықтың салмағы,
Сәтлі болсын сапар шеккен жигиттің
Нийетленген шәхәріне бармағы.
Еки суңқар емиренип табысты,
Орынлансын жүреклердің әрманы!
Шаршамастан шарықласын бийикке,
Қыялымның айға шапқан тарланы.

Тәриплерин тағы дауам әйлейин,
Қоллай ғойса шайыршылық әруағы.

XIV

*„Төрт аяқлы хайуаннан гөре, еки аяқлы
хайуаннаң құдай сақласын“
(Халиқ мақалы).*

Тұлкинің иситүлкидей,
Қасқырдың иси қасқырдай.
Басқаларға күлкейдей,
Өзлерине жақсыдай.

Адамның иси адамдай,
Бир-биринен жақсырақ.
Қанхорлар жүрер қарамдай,
Уәдесин бузар қансырап.

Көкше келди кешқурын,
Қырық жигит бар қасында,
Көрмеген жер хеш бурын,
Төбешиктің басында.

Селкилдескен жау-жарақ,
Нешше түрин асыңған
Мудире менен шынықап,
Қалдырмаған қасынан.

Адамлықтан жат бәри,
Қылғалары сапырық.
Кисенде жүр атлары,
Егинлерди жапырып.

Сойып, сойып таслатқан,
Дийханлардың малларын,
Биразларды ақсатқан,
Қырып-жойып жанларын.

Куұырдақлар тасылған,
Гирес-гирес табаклар,
Он бес қазан асылған,
Ағыл-тегил тамақ бар.

Жыйнап жап-жас арыұды,
Зорлап шарап қуйғызған,
Болғанлықтан қарыұлы,
Намысына сыйғызған.

Адам қарар түри жоқ,
Секеклеген есерлер.
Қан төкпеген күни жоқ,
Ылғый гелле кесерлер.

Биреулер бар ишинде,
Бети тилким, бой арық,
Бала көрсе түсинде,
Шоршығандай оянып.

Айтар шерин тарқатып,
Салған талай ойқанын.
Балаларды зарлатып,
Аналарын сойғанын.

— Неге керек жан ашыұ,
Тилким-тилким кескенмен.
Бизлер ушын қан шашыұ.
Аңсат шарап ишкеннен, —

Деп айтысар қырсықты,
Күлкілери ызғар дым.
Тулабойы түршикти,
Шарап құйған қызлардың.

Булар отыр не күтип,
Тауып тағы бәлени?
Буйрық берген бекитип,
Шәррик батыр келеди.

— Жансыз айтты жақында,
Қорғанынан тысқары,
Сайран етип бағында
Қонар шәхәр қызлары.

Менсинбестей ис қылды,
Он жигит ерт қасыңа,
Салып қайтың мүшкілди
Мәкәрьяның басына!

Дәуқараның сол қызын,
Ертип әкел көндирип.
Асауланса, жұлдызын
Қайта бериң сөндирип!

Түнде барыу қолай дым,
Он жигитке бас болып,—
Деген буйрық худайдың
Пәрманындай тас болып.

Кеткен Шәррик палұаны,
Болып өзи құмарлы.
Көп кешигип қалғаны,
Асықтырды буларды.

Шарап ишип, лап урып,
Қурып атыр кеңести,
Жолбарыслар ақырып,
Ызыңлаған жел ести.

Бирден танып көрипти,
Сақшылар да сақ бирақ.
Келди жалғыз көликли,
Алақуйын шапқылап.

Хәмме көрди қоршаған,
Шәррик палұан ашыулы.
Көп қысынып шаршаған,
Айтты бирден қашыуды:

— Қалды бүгін қапылып,
Иркилмейик кетемиз,
Әскер келсе ағылып,
Бизлер азлық етемиз!..

— Қыз қайда, айт гәпинди,
Қаштың ба сен қарамай?—
Деп Көкше хан дәпинди,
Жигитлерин сорамай.

— Бираз ұақыт адасып,
Зорға таптық кешигип,
Бир бәлеге шатасып,
Келдим жаман өшигип.

Онбес жигит, онбес қыз,
Отырыспа қурыпты,
Барлығы да жарақсыз,
Бара салдық қурықты.

Бизлер бирақ мәс едик,
Бола қалды булағай.
Ерегистим бәс етип,
Ерлик еттим қуламай.

X Душпанларға қарасам,
Балта, кетпен— жарағы,
Батырлығы орасан,
Қырғын салып барады.

Жолдасларым тутылып:
Набыт болды табанда.
Қашпақ болдым қуғылып,
Қәуип тууды маған да.

Арқасында кууаттын,
Жаздырмадым жыйрығын,
Бир нешшесин қулаттым,
Орынланды буйрығың!

Танып алдым түсинен,
Қызларының ханы бар.
Мыналардың ишинен
Мәкәрьянды танып ал!—

Деди Шәррик күлимлеп,
Аттан тиклеп геүдесин,
Ылақтырды биримлеп,
Үш-төрт қыздың геллесин.

— Азаматым жарайсаң,—
Ләшкеримнің батыры!
Салып келдің ылайсаң,
Жақсы болған ақыры.

Ашый берсин жүреги,
Жалғыз қыздан айрылып,
Писент етпей жүр еди,
Қалды хәким майырылып.

Минип бедеу атларға,
Тепкилетіу—қумарым,
Жалатарман отларға
Шәхәр менен мунарын!—

Деди Көкше ғарқылдап,
Өз исине мақтанып.
Жарақлары жарқылдап,
Жүрип кетти атланып.

Кеткен тоғыз батыры,
Садақаның малындай,
Сулап қалды ақыры,
Тилине де алынбай.

Мухаббаты әнекей,
Қыз айттырған батырдың.
Жайпап өтип жөнекей,
Ел қорлауға батыл дым.

Қара көзлер сүзилген,
Ынтық болып хәр ашық,
Қызыл гүллер үзилген,
Қасқыр қоллар жармасып,—

Сулыұлардың геллесин,
Таслап кетти далаға.
Қарға—қузғын көрмесин,
Мен тапсырдым аллаға.

Бурымлар тур шубалып,
Қорқынышлы жыландай,
Гөззал түслер кууарып,
Әрмаң ушты думандай.

Қыз султаны өлди ме,
Себеплерин қарайық.
Ашық яры келди ме,
Көңил айтып барайық!

Ақырмаман бирақ дым,
Көрсө ярдың куу басын.
Елге келген қонақтың,
Жанына қатер туумасын!

XV

„Орыс князлары қыпшақ қызларына үйленетуғын еді“ (Тарих бетлерінен).

Ана отыр қабарып,
Түсі солған ап-арық,
Қорқыныштың оқлары,
Бауырына қадалып.

„Ананың көңли балада,
Баланың көңли далада“,
Перзенти кетсе белгисиз,
Жыламай ана қалама.

Жырақ жолдан сыр күтпей,
Ғалма-ғал айтып үркітпей,
Ғайып болды жұлдызы
Бултқа сиңген бүркіттей.

„Келер ұақыт узады“ —
Деп ана бәрха ызалы.
Әлбетте бұған не ғайбыл,
Жолының сондай узағы.

Сағыныш өрти тасады,
Жүректен жалын шашады,
Лаплаган қайғы дебдиұин,
Көз жаңбыр менен басады.

Жолына күнде қарайды,
Жолаушы өтсе сорайды.
Ууайым менен өткерди
Хәр бир күнди, хәр айды.

Сақлайды мудар есинде,
Уйқыға жатса, түсинде,
Кирпик қақпай шығады,
Гей бир түннің ишинде.

— Ай онынан тууып па?
Келер ме бауырым жууықта?
Қалай жаны шыдайды,
Ыссы менен сууыққа!...

— Иләж жоқ кудай қарғаса,
Күш-кууаты талмаса,
Келип қалар бауырым,
Жау қолында қалмаса...

Айтарының бири—сол,
Сөзлеринің түри сол.
Людмила менен ананың
Жырлайтуғын жыры сол.

Өткерип солай уақытты,
Айралык дәрти ах уртты.
Дегбирден сасып жүргенде,
Бир күни княз шақыртты:

— Ат себилтип көликли,
Узақтан елши келипти,
Ойланып „черный клубук“,
Кудалыққа көнипти.

Қайда сизің балаңыз?
Араға елши саламыз.
Журт жаңартып, қатнасып,
Жақын болар арамыз,—

Деди княз ашылып,
Жууабын күтті асығып.
Тил қатты ана бийшара
Өксиги зорға басылып.

Айтып берди кеткенин,
Бир неше ай өткенин.
Тәрийпледи тағы да
Пикириниң жеткенин:

— Узап кетти арасы,
Жазылмай жүрек жарасы,
Еле оған бармаса,
Қурыдым деймен шамасы!

Жибердим неге сорыма,
Түскен ғой, жаудың торына...
Дегенде бөлип сөзлерин,
— Жаманлыққа жорыма!

Дәлил жоқ жанып күймеге,
Қайғырып қабак үймеге.
Әжелли бенде өледи,
Шыкпастан жатып үйде де.

Хаулықпа, ана хаулықпа,
Өспесин жаслар қамлықта.
Перзентин ҳеш ким сақламас
Салып қойып сандыққа.

Жигитлик оты жел берип,
Сайран етсин ел көріп,
Жүргенликке не жетер
Жаслығында үлгерип.

Кеткен шығар жол асып,
Болған шығар алжасық.
Қосылар мүмкин балаңа
Ынтық болған сол ашық.—

Деп тәселле берипти,
Адам еди көрикли,—
Княздин айтқан сөзлери
Ананың бауырын еритти.

Кәткуда еди озалдан,
Қыпшақтан сайлап қыз алған.
Жәмийла сөзин жөплеп тур,
Қапталыңда буралған.

Тағы да княз ойланып:
— Капаланбаң қыйналып,
Жибереийн он батыр,
Тауып қайтсын айналып.—

Деди жүзи күлимлеп,
Қорықса да әуел дірилдеп,
Ананың көңли жай болды:
— Даналық ақыл буның!—деп.

Толықтырды кемисти,
Ақылы—арқау, ерисли.
Ел ағасы айтқан соң
Қууанып хәмме күлисти.

Елшиден арнап хат берди,
Қосаққа байлап ат берди,
Ҳасылдан—таргуй-сыйлығын,
Ат белине бөктерди.

Сазланып жарақ-қарыу да,
Жыйналды ерлер барыуға,
Өз пикирин билдирди
Людмиладай арыу да:

— Рахмет бәрше ағайин,
Өзим бирге барайын,
Ағаны излеп табыуға
Келтирсин кудаи орайин!

Турмаспан бунда арқайын,
Болажак исти байқайын,
Сағынған достым Мәкәрья,
Ел-журтын көрип қайтайын,—

Гәпине дослар ойланып,
Пәтнә берди жыйналып,
Ана да қайыл болыпты
Турса да әуел қыйналып.

Токпақтай шашын түйинди,
Ер кийимин кийинди.
Бабасы батыр орыстың
Әрұағына сыйынды.

Жылкыдан таңлап ат алып
Жүрип кетти пәт алып,
Изинде жалғыз анасы,
Қарап қалды қадалып.

Түсликке бети карады,
Бойында қурал-жарағы,
Үш елши, бир қыз, он батыр,
Сапар шегип барады.

Қыялым дәрхал канат қақ,
Жулдыздан бурын зуулап ақ.
Елиңе барып хызмет ет,
Узақтан мийман кележақ.

XVI

„Бир жола Мәкәрьяның излеп келген ашығы ұйықлап жатыр екен. Узақтан бир гурсилдеген сес пайда болыпты. Бул тегин гууилди емес деп, халықтың зәрреси ушып қорқыпты“ (Сейфулғабит Мажитовтың кітабынан)

Заманлас дослар, еске бир алып қараңдар,
Тынланса сөзим, жырлауға мениң шамам бар.
Толқыған теңиз, ысырапыл дауыл есирип,
„Қарағай басын шортанлар шалған заманлар“.

Тутасып жерлер шәхәрлер менен мунардан,
„Токпақтан минген мышықлар шығып Бухардан,

Толыскан шақта, әждәрха жутып ақырын,
Талай бир сапар ұайранын халықтың шығарған.“

Деген де сөз бар, айтылып келген бурыннан,
Ақшыйтып тисин, ҳайұанлар келип урынған,
Жамылған қумды қалалар жатыр гуұасы,
Әждәрха түсли жаўлардан еллер қырылған.

Жағасын услап, тәсийин қалар барғанлар:
Бухарға шенли отыз мың жерде қорған бар.
Дийұалын түртсең, сығасқан инсан сүйеги—
Әждәрха жалмап, қақсатып қанын сорғанлар.

Туяғы аттың унтапты ашты-арықты,
Урыс ҳәм ашлық қамалап, беллер талықты.
Орыслар келип, ағалық бийлик еткенше,
Дәрьясы қанның шайпалтты бәрше халықты.

Әдире қалып, қаран да қалып Қырымда,
Турақсыз тәғдир қаңбақтай куўған шынында,
Ераннан баслап, Қытайға шенли жайлаған—
Қаракең деген уллы ел екен бурында.

Батыр да болған, батыл да болған көп болып,
Жылғадай тарап, бултлардай көшкен топ болып,
„Ишинде оттың тутанбай қалған пахтадай“
Қалыпты урпақ, кетипти көби жоқ болып,

Халқымның сөзи: „Әждәрха жутқан азайып“—
Бир жағы шынлық, ертеқ те болса жазайық.
Өз көзи менен көрипти мениң батырым
Тоқтайын соған, кетпесин сөзим узайып.

Жас мийман бир күн шәхәрге жетип барады,
Көркине оның таңланып журтлар қарады.
Гезлескен жанның көзинин отын алмақта,
Астында тулпар, жалтылдап қаруў-жарағы.

Жарасып жүзге қаралтым мурты тап берген,
Шашлары буйра, бетлери аппақ дәптерден.
Дөңгелек көз алмастай өгкир, арыслан,
Сымбаты бөлек, екени мәлим жағ елден.

Қадаған қорған, кириўге ерикти бермеди,
Келдиң деп, қайдан, дәрұзабанлар тергеди,
Узақтан шаршап, сегбирлер тартып жеткенде,
Әрманда болған ашықтың жүзин көрмеди.

Шәхәрден тыста мийұалы бағқа барады,
Сейислеп атын, Аяздың өзи қарады.
Пинҳаны бағда сайранлап мийман жатса да,
Паромон аты Қараман болып тарады.

Жасынан адам, соныңдай даңққа ериссе,
Сырттағы жанлар бахыт деп ойлар көриссе,
Келгеннен бери, көргени оның булағай,
Атанды талай „аспаннан түскен периште“.

Тусында таўдың шүңгилли, сайлы жырадан,
Толықсып Жәйхун, бийиктен суўлар кулаған.
Қалдырмай жайпап „Монтықлы“ деген ауылды,
Бесиклер ығып, адамлар шуўлап жылаған.

Шабысып атлар, ҳәр жақтан келди аламан,—
Жыйналды халық ауыллар менен қаладан.
Жығылған суўды, байлаўға мурса берместен,
Әждәрха турды ысқырып көпке қараған.

Гууилдеп дауыл, ағылды жаңбыр, булт қаплап,
Тау менен жерди қараңғы басты қундақлап.
Жантасқан жанды дем менен тартып жутпақта,
Әпшері жаман, шаншылған көкке бултақлап.

Атылды суу да, тауланып тартып жыландай,
Серпилди журтлар, ҳеш ким де қарсы туралмай,
Шуұласып хәмме дегбирден сасып жүргенде,
Қос атлы шықты, аспаннан түскен қырандай.

Ойнатып атын, қадады Аяз найзаны,
Бәләмат жайсаң, полатты ғырш-ғырш шайнады,
Шынғырып қатты, жутыуға мейил бергенде,
Екинші ердің тулпары көкте ойнады.

Үстинде полат, алтынлы сауыт жалтылдап,
Қолында найза, жәухәрли қылыш жарқылдап,
Қуйындай уйтқып, ақырып айбат шеккенде,
Зәрреси ушын, әждәрха турды қаттылдап.

— Нешше мың жыллар қастыңды тиктің адамға.
Үңгирде тыныш жатпадың неге одан да?
Инсанды қорлап, дәұраның өтті басыннан,
Адамлар теңлик бермейди енди харамға!—

Деди де бастан секиртти атын, ағыла,
Әждәрха туулап, күшлерин жыйнап тағы да,
Екеуін бирден жутпақшы болып турғанда,
Орыстың кескир, жәухәри соқты жағына.

Жағасын услап, таңланды хәмме қарасып,
Тайғақлар қорқып, кетип те қалған тарасып,
Әждәрха қулап, пәллемпик атып ушқан соң,
Жыйналды халық, қууаныш пенен жыласып:

— Шығайық тезден, жыққынлар менен дегішке,
— Халыққа қамхор, батырлар жетти жеңіске!
Биринши жигит шығаннан шыққан ер екен,
— Екинши жигит—аспаннан түскен периште!—

Тең таппай халық, кәрамат күшке усатты,
Ашылып қуяс, дауыл да күшин босатты.
Қолларын былғап, батырлар журтты шақырып,
Екеуі бирден шоққыға шығып тас атты.

Тасларын таудың уныратты жерге қопарып,
Жабылып хәмме жыққынға урды апарып.
Сол күни кеште байланып суудың сағасы,
Ғалаба халықтың басынан кетти қапалық.

Пәтия берип, Аязды қартлар шақырды:
— Ким еди мынау—айбаты таудай ақыллы?—
Деп сорап еди, жабылып халық шуұласты,
Алғысқа бөлеп белгисиз мынау батырды.

— Билгиңиз келсе, батырдың аты Қараман.
Хәзирше меннен аржағын гәптин сорамаң,—
Деген соң Аяз, есинде қалып халықтың,
Паромон аты, Қараман болып тараған.

Ауылға тегис, қалаға тегис тарады,
Көкшеге жетип, жүрегін қатты жарады,
Дәуқара бир күн шақыртып алып Аязды:
— Сол батыр қайда, әкел?—деп одан сорады.

— Қайтесиз оны, зейнимди мениң қайтарман,
Алдағы бир күн рети келсе, айтарман,—
Дегеннен кейін, тоқтады үжге Дәуқара:
— Айтпасаң айтпа, ақыры өзим байқарман.

Жақында бирақ, көремиз үлкен шайқасты,
Қырғын да болар топалаң менен айқаслы,
Егер де сонда, тайсалып сауаш жүргизсек,
Қырылар халық, өликке толар жай асты.

Көрермиз сонда, қуұаныш болар, я жылау,
Қорғанды бакқан батырлар ушын, зор сынау,
Келип те қалды қыямет күни жақынлап,
Душпанға шыннан көрсетпей қалсақ қарсы дау.

Хешким де алдан болжамас истиң ақырын,
Жаулар да күшли, әждарға болған ақырып,
Олардың сусты хөктелеу болса бизлерден,
Туұылған елдің шығармай қоймас тақырын.

Тайғақлық етсек, кең дүнья бизге тар болар,
Женилип қалсақ, өлим де болар, ар болар.
Өзиндей ердің, гүлдердей көркем арыұдың,
Денеси сулап, көзлерин шуқыр қарғалар.

Қорғанлы ел көп, дәрұаза жабық, илик тур,
Жау шапса бирин, екінши оған күлип тур.
Бүгиннен баслап, сәркәрда болдың нөкерге,
Қолыңнан келсе, қаланың бәрин бириктир!

Таярлық жетти, аямаң залым Көкшени,
Қаңғырып келип, көрмеді бизди шөп шенли,
Бассынған жаудың басына жетсин қылығы,
Булағай салмай көтерсин тезде өкшени!—

Деди де хәким Аязға берип буйырықты,
Көзинше халықтың, сауғалар тартты сыйлықлы,
Ұдесин берип, асынып жарақ, кийинип,
Атланды Аяз қағлатып желдей жүйрикти.

Жас мийман кайда, алайык көңлин шамалы,
Талпынган жүрек таулардай қайғы жамады.
Қуястай көркін қара булт етип түнерткен —
Найзадай шаншып Мәкәрья өлген хабары.

XVII

Түйинин гәптиң баслайын дослар басынан,
Жаршылар көпғой хабарды шөптей тасыған.
Жас қонақ жалғыз, гүжимли қауыз жанында,
Бир топар адам гәплесип өтті қасынан.

Аяз да кетип, үш күннен бери келмеді,
Еситкен шығар ғалауыт гәпти елдегі,
Жел болып тарап, жайылып кетти бир күнде,
Хан Көкше келип, қызлардын жаудан өлгени,

Сорасса байқап, хәммениң гәпи бир шықты,
Жаманлық сөзге таулады бәри уршықты.
Дийуана келип, басынан аяқ баянлап,
Куйқасы жуулап, қыйналып мийман түршікті.

Геүдегә сыймай, ышкынды ердин жас жаны,
Көңилли сапар, қайғының сазын баслады.
Мухаббет, үмит өргенип күлге айналып,
Ларс етип жерге түскендей болды аспаны.

Қуястай көрки түнерди бирден қазандай,
Турыппан еле сүүретин толық жазалмай.
Кешеги жәннет булбилли, гүлли әрам бағ,
Көринди бүгин өликке толған мазардай.

Биреуи кетсе, биреуи келген ағындай,
Туұлайды қыял бирине-бири бағынбай:

„Айралык оты бүликти салды басыма,
Өртенип жүрек лаулаған [қызыл жалындай.

Жазықсыз жанға жумсайды қалай қарыұды,
Мақтанса күшке, қайұанлар одан қарыұлы.
Ағызып қанын, көз қыйып қалай өлтирген,
Кептердей жууас, гүлдердей көркем арыұды!

Силтенген қылыш, адамлық еске алынбай,
Бар еди көркі ғыжлаған қызыл жалындай
Турғанда шығар мөп-мөлдир көзи жаұдырап,
Ашығын ойлап, жаұына ҳеш бир жалынбай...“ —

Елеслеп ойда гөзалдың нәзик келбети,
Көзлери тынып, гүп-гүңирт тартты жер бети,
Аяұлы жаның келмеске кетти дегендей,
Дарақлар турды басларын шайқап, тербетип.

Дирилдеп дене оқ тийген қустай ес кетти,
Қайғының булты турғандай қаплап жер-көкти.
Анасы өлип далада қалған жетимдей,
Жападан жалғыз, көзлерден буршақ жас төкти.

Гүрсинип гейде сам-сазы шығып турады,
Түтинли өрттин табылмай басқа куралы,
Суп-сулыұ тулға аяныш гүйге айналып,
Сериппекте суұын жанардан аққан булағы.

Болса да ердің айбаты бийик асқардай,
Ашынды жүрек, қыздырып темир басқандай.
Мухабет оты—күшлирек екен қылыштан,
Делбеси шықты жаралы болған арысландай.

Хуұшынан танып, тикледи қайта санасын,
Есине түсти ел-халқы менен анасы.
Людмили жаны „қайт елге аға“—дегендей,
Ойлардан туұған пикирлер кетти таласып.

Қышқырып қатты „соншама қайғы жейсең“—деп,
Қырғауыллар жүр, жоңышка шөпшөп, гүйсеңлеп,
Ойланды жигит „сәүгиниң тауып денесин,
Душпанға барып, бүркиттей болып тийсем“—деп.

Көтерди бойын, өксиги кем-кем басылып,
— Унтарман жаұды, болмасын бирақ ҳәсилик!—
Жайына барып, асынып қарыұ-жарағын,
Адымлап кетти атына қарай асығып.

— Қәдирли мийман, көзиңнен жасың ағылды,
Елинди ойла, бийшара ана сағынды.
Алдында қәтер алартып көзин күтип тур,
Керексең елге, өзиңниң ойла жаныңды!

XVIII

*„Ашықлар ағлайур ләйлу-нәхәри,
Қара көзли, қәдди далдын айрылса“
Әжинияз.*

Айтылған ақыл қонбайды дейди, ашыққа,
Ылажы нешик, болмаса егер жол қутлы.
Адамға келсе, мусийбет—қайғы қашық па,
Ақ урған зары көңилимди мениң толқытты.

Сәүгиси ушын шегеди ҳәсирет ҳәр ашық,
Көз жасын төкпек—жүректе оттың белгиси.
Жаслықта сүймек—бәхәрги гүлдей жарасық,
Сокса да сәуир, тайсалмай өрлеу—ер иси.

Нәкуста жанлар көрмейди бундай сауданы,
Ақылдың қабын ақтарса пұлдан мысы жоқ.
Қай уақта көрсем, ерлердің басы ғауғалы,
Бос қалта менен кисепурдың да иси жоқ.

Сандалып қорқақ излемес бақыт, азаптан,
Қурсағы тойса, сатып та кетер намысты.
Қырандай сарқып келсе де мийман узақтан,
Бир адам ушын, мың адам менен танысты.

Жүрсе де аұлақ келгеннен бери журтынан,
Жулдыздай гейде жарқылдап шығар хәрдайым.
Қарасып жанлар, гәп етип турса сырғынан,
Көркіне қызып, сулыұлар қағар таңлайын.

Саз етип шертер, әждәрха менен айкасып,
Таулардың тасын қоларып атқан жайсаңды.
Өтеди гейде жаяұлап адым жай басып,
Болса да ынтық, сустынан қызлар тайсалды.

Тәғдир бирақ, аяныш болып ақыры,
Ишине түсип ордалы, уұлы жыланның,
Көп жаулар қоршап алдыма жайсаң батырды,
Не болды қалы орыстан келген қыранның?

Қарасты қырдан бир топар адам жыйналып,
Ерлери аұған жайдақ ат шауып жүрипти.
Көргенлер турды жағасын услап, қыйналып,
Кеткен бе таслап, үстине минген жигитти?!

Жалында аттың шашылған қанның изи бар,
— Тегинбе оның ийесиз шауып келиуі?
— Сақлайгөр кудай, — көргеннің көңли бузылар,
Шорштытты журтты батырдың жаудан өлиуі.

— Жақсылық истиң нышаны емес бул бирақ! —
Жорыды хәр ким билгенин айтып шуұласып.
Ылағып шауып, айтөбөл қасқа құлдырап,
Жууытпай жанды, ойнақлап кетти қыр асып.

Аяз да келди, тулпары көкке атылған,
(Танып та қалды көргенлер оны хәрдайым).
— Өзим ғой жауды сары жай менен жатырған... —
Деп журтқа толық айтты ол барлық жағдайын.

Тууылған екен ылайық болып ерине,
Хайуан да болса, айтөбөл қасқа ақыллы.
Оқыранып кирип күндеги турған жерине,
Кетпеди таслап, жемине толы ақырды.

Ерлери ауып, ийесиз келген сол атты,
Қайғырып турса көзлери шалған халайық,
Елден де ерек жаңбырдай жасын боратғы,
Буралған сулыу ким екен, нәзер салайық?

Өмирдің жиби — бирине-бири жалғасық,
Адамға шерик: — қуғанбақ, күлмек, тарықпақ.
Өлтирген жаулар басқа бир қызды алжасып,
Мәкәрья тири, көриңлер дослар анықлап!

Жетискен мунда аққудай ушып журтынан,
Келгеннен бери дабылы шыққан арысланды.
Билдирмей журтқа сезип те жүрип сыртынан,
Көрсем деп бүгин, пайытын тауып атланды.

Аяздан толық, анығын кеше еситкен,
„Ашықтың көңли — ғыжлаған қызыл шоқ“ дейди.
Гүл менен тикен — қуғаньш-қайғы өсип тең,
Тулпарын көрип, жүрекке қайта оқ тийди.

Сәукеле кийип, гәүхардан шытақ тағынып,
Қәлемпир, әтир жупарын шашып аңқыған.
Бас шайы турып, пәс шайы жаулық жамылып,
Сыр ашпас ушын, дийдарын бурды халқынан.

Геүдесин жапқан қап-қара булттай бурымы,
Желпинип желге ойнайды шапшып, толқынлап.
Кийинген жасыл, қинжиге толы тулымы,
Айнадай көзден атылды жасы солқылдап.

„Жетипти ушып, интизар болған жел қусым“, —
Деп келип еді көкірек тасып аспандай.
Көргенде аттан шашылған қанның белгисин,
Күндиздей көркі кубарды геүгим басқандай.

— Қайсы жау алды сүйикли ердің жас жанын?
Излейік бирге, қалдырған жерді тапсашы!
Жаныұар сөйле, денесин қайда тасладың,
Қалды ма жайрап бағынған жүрек патшасы?!

Мухаббет онда, гирбеңсиз ҳадал жан еди,
Сол ушын келди, елинде мендей қыз жоқ па.
Ықбалым ушын ағарған жақты таң еди,
Ким ушын түскен гүбелек болып бул шоққа!

Нийетлеп едим көрсем деп ықбал-бақтымнан,
Қанатым мениң сынды ма мүдй қайрылып?!
Мәртебем артық Сулайман минген тахтынан, —
Деп жүрген басым, қалдым ба күннен айрылып.

Берместен пурсат, сағынып жүрек күседі,
Бар болса жаны, өмирлик сүйген ярыман.
Узақтан келип, басыма қонған қус еди,
Зым-зия кетсе, кешейин мен де жанымнан! —

Деди де алды киседен аппақ қағазды,
Қашса да түри, алмадай беті жалтылдап,
Қыялға шөмип, атаға арнап хат жазды,
Көзлерин сүзип, маңлайы айдай жарқылдап.

„Жаным ата, әжел келди қозына,
Разы бол тәрбиялаған, дузына!
Биреулерди жалғзынан айырып,
Тири жүриу—өмир болмас қызыңа:

Сөзим емес айтып турған табалап,
Қайғы оты туншықтырды камалап.
Бир мен емес—ата-баба дәстүри,
Нашар басым болмас үйге шаңарак.

Дәулетінде шад өткердим бес күнди,
Соңғы өмирим болды бирақ кескинли,
Өзиң едің сүйгеніме қоспаған,
Өзим өлдим, айыплама ҳеш кимди!“ —

Деди де гөззал, тәриплеп сөздің жалғасын,
Қағазға тамды куралай көздің жаслары.
Қай жақта Аяз, есимнен шығып қалмасын,
Шешилмек содан бир талай гәптиң астары.

* * *

Басқа түсип ауыр истиң салмағы,
Кетип достан үш күн хабар алмады.
Қорғанлардан қорғанларға ат шапты,
Ләшкерлердің сәркардасы болғалы.

Дослар жәмлеп, талай исти питкерди,
Жеңиллетип мойындағы жүклерди.

Кырык қыз, Думан, Жамбас қала жеринен,
Арадағы хәмиреликте тикледі.

Булдыр-булдыр узақ қалды қорғаны,
Баратырған ат, ешекли, арбалы,
Жолаушылар ынтық пенен қарайды,
Аяз батыр ағытқанда жорғаны.

Арғымағы талпынбақта кептердей,
Басын шулғып алдына жан өткермей.
Қамшы басса кететуғын түрі бар,
Қатарласып ушқан қусқа жеткермей.

Қызған сайын желдей уйтқып барады,
Жалт-жулт етип бойындағы жарағы,
Бір нәрсени мәрттің көзі шалды да,
Кәпелімде сам-саз болып қарады.

Мағлум болды анық душпан екени,
Қапталында көринбейді нөкери.
Көзин қадап жалғыз атлы кисиге,
Жүрегинен кекли жалын төгеді.

Не болса да көкиректе жара тур,
Астан-гестен шаң көтерип ала қыр,
Не себепли Паромонның тулпары,
Жау астында секелеклеп баратыр?!

Ашыу қысып, көкирекке сыймады,
Дос тәғдири шийрин жанын қыйнады.
Өзлігинен ат береме душпанға,
Қәуип асғында елеследі дийдары.

Жау сескенип жолбарысты көргендей,
Сыр берместен жүре берди егленбей.
Душпан бірден гезегенде садағын,
Кәхәрленип, көзи кетти жер көрмей.

Жаудың оғы қаңғып кетти дарымай,
Турды әуел ким екенін танымай,
Оқ атқанда нәзер салып қараса,
Көкше ханның жалпылдағы—Сарыбай.

Өз елинде айтысады хәр адам:
„Қандар болып қашып шығып шарудан,
Қара бастың ғамы ушын ел шауып,
„Қум қапқыр“ деп ели-журты қарғаған.“

— Қалайынша тап болды бул харамы!—
Деп қолына сары садақ алады.
Үзенгиге ширенип бір тартқанда,
Оқ гүрилдеп, жау жүрегін жалады.

Тағы атты, жоғалтты ол ерикти,
Қулағанда ат жаныуар желикти,
Үзенгиден аяқ шықпай салақлап,
Сәдде менен ылақтырды өликти.

Тулпар кетти кейін шауып асыға,
Жигит келди өлген жаудың қасына,
Көкше ханға тутқын болып жүргенде,
Талай қамшы урған еді басына.

„Неше жанды шырқыратқан сум болып,
Мине мынау жатырғаны гүм болып,
Дүнья ушын қан ағызған геззаптың,
Қалды бүгін көзлерине кум толып.“

Харамының қалайынша келгени?
Достым мениң жаў жақынлар ермеді! —
Деп ойланып, жумбақ болды Аязға,
Дос мийманның атты қолдан бергени.

Туў сыртынан журттың бәри мақтаған —
Қараманды ізлеп душпан таппаған.
Көкше буны жансыз етип жиберип,
Көшелерде дәриўш болып қақлаған.

Қәпелимде көрип қалып көзбенен,
Атын алып, қашпақты бул гөзлеген,
Мәкәрьяның қайғысында жүрген ер,
Жаў — мышықтай аңдығанын сезбеген.

Қайғы шегіп, зорға келсе песінде,
Бундай ислер болмаған ҳеш есінде,
Ери аўып, қызыл қанға боялған,
Тулпары тур қорасының ишинде.

„Не себептен бунда адам қаны бар,
Не бәлеге шаталдың сен жаныўар?! —
Деп турғанда Аяз келди ат шаўып,
Бир қараса, Мәкәрьясы тағы бар!

Тил қатпастан аң-таң болып иркилди,
Бәриниң де жүректери дүрсилди.
Еки ашық бир-бирине тигилип,
Жас аралас мыйық тартып бир күлди.

Тамам болды әнгимениң тармағы,
Айтпасам да аян шығар аржағы.
Гәп ақыры буның менен питпейди,
Шаршамағай шайырлықтың әрўағы.

XIX

Қыр ҳаўасы үш күн бурын бузылған,
Шығыс жақты бояғандай қызыл қан,
Түни менен әтирапқа жайылған,
Булттың төсин даўыл сүзип айырған.

Демин тартып, жым-жырт болып самалы,
Күлимледи жулдызлардың жамалы.
Әлем нуры жайып кем-кем қанатты,
Шолпан жулдыз жымың қағып, таң атты.

Жердиң шаңын әл-қаўаға суўырып,
Иннен шыққан кумырсқадай шубырып,
Келатырған кимлер екен, қарайық,
Билмек ушын жақынырақ барайық.

Топырақты сабаласып ескектей,
Атлар шаўып секирискен шекшектей,
Басларына орап қызыл шалманы,
Алда келер сап тартысқан палўаны.

Басы тасқа тиймеген ҳеш ләшкери,
Еситилер лалаўласқан сеслери,
Жаўдың ойы — тағы адам баўызлап,
Көшелерден қан дәрьясын ағызбақ.

„Ғәп емес адам қыйрап қуласа,
Қарт, кемпир ҳәм жананлары жыласа,
Батырларым қыз бурымын таўласа,
Жетім қалған нәрестелер шуўласа.

Ғәр қаланың алсам сөйтип зәрресин,
Бағынады маған барлық Хорезм,

Ийе болсам гэзийнеге, ҳасылға... —
Деген ой тур Көкше ханның басында.

Ғәпилетте унтаймыз деп Бағдатты.
Қырыўжына минди бүгин жаў қатты.
Ертеректе күш сынасып таныспай,
Барасала жапырмакшы қамыстай.

Бирақ бирден тоқтап қалды жүристен,
Ҳеш хабарсыз келген екен бул истен,
Көрип қалып анталасқан ләшкерди,
Тула бойы шимиркенди, сескенди.

Дәўкара тур қолға жасыл туў алып,
Көкше ханның жүзи кетти кўўарып,
Бурын сирә көрмей жүрип шөп шенли,
Ойда жоқта қалайынша сескенди?!

Көптен мағлум Көкше ханның келмеги,
Күш толқынлы жәмленискен елдеги,
Ҳеш биреўде отырмастан сүзилип,
Искендердиң ләшкериндей дизилип.

Намыс қозғап аўыл менен шәхәрди,
Ел ерлери атланысқан кәхәрли,
Жаўды күтип, жар қасында тоқталып,
Аңлып турған таў бултындай шоқланып.

Әуелинде көрсетпестен келбетин,
Заматында қаплап кетти жер бетин,
Шың астында дәрья болып ағылды,
Енди Көкше есабынан жаңылды.

Хуўшы кетип, сөйлер тили байланды,
Дәўқараның жигитлери — сайланды.
Тайын турған қырқысса да жекеше,
Келатырған душпанлардан еки есе.

Ар-сар болып, батырлығы оянбай,
Кейин ушты бүркіт көрген қояндай.
Өмир бойы урыс пенен ойнаған,
Ҳеш ким қарсы турмайды деп ойлаған.

Менсинбестен жүрген болса ҳеш жанды,
Қорқыныштың бириншиси басланды,
Әскерлерин „қайтпайтуғын ер“ деген,
Түсинде де бир жеңилип көрмеген.

Қан ағызып мұдам алас-қапаста,
Марапатқа тутқын болған бул қасқа,
Зорды берип найза менен қылышқа,
Ҳәзир жүрек дауамай тур урысқа.

Бос қалдырып дәрья менен таў жағын,
Үлкен ләшкер қоршап алды жаў жағын,
Толқый берди күш артынан күш толып,
Көкше ханның батырлары пуш болып.

— Бул бәлеге шаталдық биз қай жақтан?! —
Деп үркіп тур жер жаңғыртқан айбаттан.
Ағ ойнатып, қыр жағынан жағалап,
Тақай берди таў, дәрьяға қамалап.

Билгенликтен мингенлигин ашыўға,
Душпан жағы бейимлести қашыўға.
Мәгәр болса ҳеш бир ылаж таппады,
Арт жағын да қалың ләшкер қаплады.

Душпан састы, өз пейлинен тапкандай,
Турған сайын қыса берди қакпандай,
Алғы саптан жақынласып, өкшелеп:
— Батыр-болсаң, шық майданға Көкше?—деп.

Аяз сесті еситилди жаңғырып,
Косылысты нуғыра менен жаңғырық.
Душпан бирден мингендей ақ қарыуға,
Қолайласты топтың мушын жарыуға.

Хүжим етти, қырып-жойып шығажак,
Үмбе-дүмбе, быған-жыған шақа-шақ,
Жаўып кетти садақ оғы жарқылдап,
Ақ найзалар соқлығысты сартылдап.

Ат үстинде хал салысып турысты,
Қоразлардай жулқыласып жулысты,
Жалынлатты уллы қырғын шайқасты,
Не батырлар арысландай айқасты.

Жаўлар сирә қояр емес қанатпай,
Мың-сан билек сермелисти қанаттай,
Толқынлардай соқлығысты тыйылмай,
Уйқы-туйқы өршип кетти қуйындай:

Үлкен сауаш қызғанлықтан қорғансыз,
Мәлим болды пйтпеслігі құрбайсыз.
Уу-шуу сеслер еситилди күлакқа,
Душпан бирден мой бермеди бирақта.

Аяз да жүр найза урып, шекелеп,
Қойғандай ақ тулпарына шегелеп.
Дәрпенбеди хеш батырдан, хеш күштен,
Хәр урғанда аўнатады үш-үштен.

Көрди душпан белгисиз бир батырды,
Жәп-жас жигит, талайларды жатырды.
Тал бойында бир мини жоқ, мүсиндей.
Хәрекеті мәрт Қобланның исиндей.

Бидмейди ол тайсалыұды, қашыұды,
Не болса да көкірегі ашыұлы,
Дуушар болды бир әжайып палұанға,
Көрип еди түн ишинде барғанда:

Түп негизи—ол қашқыны усталып,
Көп айқаста зорға жықты күш салып,
— Жайрат Бақы?—деди оған дослары,
Бул гәптиң де терең жатыр астары.

Жерге урды жаўдың Шәррик палұанын,
— Орынладым жүрегимнің әрманын!
Елди сатып, айырылғансаң арыңнан,
Жұда еттиң қарындастан, ярымнан.

Сол сапары тартпай кеттиң жазасын,
Татлы болса тарт өлимнің мазасын!—
Деп гунасын көз алдына келтирди,
Шәррикбекти ұайұайлатып өлтирди.

Ел сатқыны қала берди мук қаўып,
Бақы кетти аламанға ат шаўып.
Аўыр жаңның батырлары көбейди,
Жаўдың пәти азынаұлак кемейди.

Хал сынасып хәдден зыят күш пенен,
Биразлары басқы таўып, тис жеген.
Гейбиреуи атып өзін дәрьяға,
Биразлары батып атыр уймаға.

Гейбиреуин ийрим жутты жайындай,
Көпшилиги айкасып жүр тайынбай,
Қан жосылып таудан аққан жырадай,
Бола берди үзиги жоқ булағай.

Сауаш қызып сексеуілдің шоғындай,
Душпан еле турған еді бағынбай,
Қызып турып астан-кестен бығырлы,
Көкше ханның туы кулап жығылды.

Дауам етип атырғанда қырамыш,
Озат шықты жийрен атлы, қыран қус,
Хәмме көрди түри басқа батырды,
Жүрген жерин қарағайдай жапырды.

Қахарленип қайда барса Қараман,
От тийгендей басқы тапты аламан,
Сәхрадағы кийик қуған бүркіттей,
Барған жерин шыдатпады үркітпей.

Атқан оқтай зытқып шықты ортадан,
Көп душпанлар шуұлап қалды аркадан.
Гезлескенлер нәзер салып қараса,
Әне маймыл ойнатқандай тамаша.

Мәгәр болса соның ушын асықты:
Көкше ханды ала сала қашыпты?
Айкастарда хәлсиреткен өлтirmeй
Денесине хеш бир зақым келтирмей.

Ат үстінде сереңлетип ылақтай,
Тапжылтпастан бүріп алған қулатпай,
Таңланысып көрген жанлар бул исти,
Шыдамастан биразлары күлисти.

Ұайран салған қасқыр еді баяғы,
Қараманның тақымында аяғы
Хәр сумлықты ойлап келген бәле бас,
Хәзир мине қыймылдауға жарамас.

Ядында жоқ қанша жанды қырғаны,
Болды бүгін дығалының құрбаны.
Атасын да аяды ма бул бирақ,
Сур жыландай көзлери тур жылтырап.

Жаздырмастан талайлардың хақ қаны,
Шарт еткендей соқты ердің қапқаны,
Төбесинен түсиргендей жасылды,
Қатаң сауаш суу серпкендей басылды.

Анықланды урыс тамам болғаны,
Бенде болды душпанлардың қалғаны.
Олай-булай шауып өтип арадан,
Көкше ханды көкмар етті Қараман.

Зуулап келип, бир орында иркілди:
— Сәлем!—деди, мыйық тартып бир күлди.—
— Орынладық елиниздің буйрығын,
Мине мениң жаудан алған „сыйлығым“—

Деп ортаға атып урды жайсаңды,
Әдеп пенен бетин бурып тайсалды.
Бул аұхалды көріп турған аламан,
— Узақ жаса, берекет тап Қараман!—

Деп хәр жақтан қутлықлады батырды,
Дәуқара да Қараманды шақырды.
Жақын барды, тартынады несине,
Шатыраш ойын түсти мәрттің есине.

Дәўқара да танып алды җасылды,
Көзлерине гәүҳар болып басылды,
Гезлесиўден көңил кетти елжиреп,
— Айнанайын жақынырақ келши,— деп,—

Не болса да көзден жасы моншақлап,
— Бақыт кус!—деп сүйип алды кушақлап.
Баян етип жүрегиниң алғысын,
Бираз сөзлер айтты тағы халық ушын:

— Жаўдан жәбир көргенлерди аядым,
Елди басқар, айналайын Аязым!
Атланыңлар халқыңызға болып бас,
Енди жолда қәўипли жаў жолықпас.

Бөрилердин уялары қуласын,
Онда жатыр қыз-келиншек жыласып.
Җәрбир елдиң не бир жайсаң уллары,
Ғәпилетте болып қалған қул бәри.

Тыйың барып көзлериниң жасларын,
Дәртлерине дәрман болың досларым,
Тезден барып азат етиң барлығын,—
Мине мениң нәсиятым, жарлығым!—

Деп Дәўқара орынлатып пәрманын,
Гум-жам еткен Көкше ханның қорғанын,
Үш мың бенде еллерине қайтыпты,
Бәрше халық мың-сан алғыс айтыпты.

Көкшени ким, қалай езип услаған,
Орын алып бәйит пенен қыссадан,
Сол жас жигит ерлик еткен бурын да,
Айтылыпты жыраўлардың жырында.

Җәр ким қәўес бир көрмекке мийманды,
Ойдан-қырдан сансыз халық жыйналды,
Той мәхәли келип қалды тақалып,
Умыт болсын бастан өткен қапалық.

Аўзын ашып ертедеги аршаның,
Тәрийплерин айтаман деп шаршадым,
Тойға барып, қонақ үйге түсейик,
Шадлық пенен дос шарабын ишейик!

XX

*„Тезирек келип, ал қолымнан шарапты,
Алтын кәсе нәзик белим талдырды“*

(„Шора батыр“ дәстанынан)

*„Узақта Мәкәрья деген журт бар екен
Сол атақ Мәкәрьяның атағына қойылған
екен...—деп,—қарақалпақтың ғаррылары
зүрриң етеди“. (1925-жылы Ташкентте
басылған „Егеделер сауаты“ кітабынан)*

ЭПИЛОГ ШЕЖИРЕСИ

Жауынгер ләшкер жеңісли қайтып жорықтан, Қапқанға түсти қанишер қасқыр қарамы, Ойда жоқ жерде қарадан тууған болып хан, Таңлантып жұртты, гүүлеген хабар тарлады:

— „Дәулеттің қусы Аяздың қонып басына,
Қырық қорған елдің жәмленіп басы бирикти.
Айбаты таудау үзирлер отыр қасында,
Хәзирети Қыдыр қоллаған екен жигитти...“

— Жақлайды жандай аш пенен гедей—арықты,
Дослыққа гүүа дәтеден жыйған буйымы.
Жойтпапты сирә кир көйлек, жұмыр, шарықты—
Қул болған шақта үстине кийген кийими...“

Қыялы оның: „Қорлықты көрген қул едим,
Жарлының бәри—тәғдири шерик ағайын.
Кәледі халқым, қус болып қайта түледім,
Хәсиге кетпей, хәлиме күнде қарайын.“

— „Шарқыңа бақ?“—деп, тәселле берген өзине,
Менменлик тууын ысырып таслап бул бирден,
Болсын деп тәмби, көрсетип қойып көзине,
Жанында тақтың, сырыққа беккем илдирген.“

Бергенде пәрман жақсылар менен келисип,
Унаған екен жарлылар сөзи нақ оған,
Пүтин нан болса, ел менен жепти бөлисип“,—
Деп Аяз атын ұрпақтан-ұрпақ сақлаған.

Өмирден оқып, үәлийлер алдын болжаған.
Сыйласа халқын, еңбегің кетпес еш болып,
Қәбирлеп болып, ұмытса жұртың сол жаман,
Жақсылар қурған өзине үлкен естелик.

Хан болған мәхәл сиясат болсын көзге деп,
Биринши барып, Дәуқара оған бас ийди:
— Хәмел бар жерде өтирик, ғыйбат сөз де көп,
Сақ болың зинқар, шуғыллар өсек тасыйды.

Құдиретли тахқа миндирди қудай күн етип,
Жеткенше дадың бултларды серпип, жақты сеп.
Тикенди тикен, гүллерди көр сен гүл етип,
Патшаға бақыт—бухара айтса жақсы деп.

Шарапат етсең бөриге жибип жүрегин,
Отарға шаппай, қойларды тыныш қоя ма!
Қудиретің барда орынлап мүмкін тилегин,
Тырнағы тийген мышық та болса аяма!

Мийрман елиң бақытыңа сениң тилеклес,
„Қараша халықтан хан болсын“ — деди барлық журт.
Тикенек жайған жантағын шаппай гүл өспес,
Әделат жолда бузақылықтың сорын курт!

Шашларын куұрап, дәураным өтті жастағы,
Кеширдим өмир байлықта шалқып, ел гезип,
Жеңилттің меннен бир батпантасты бастағы,
Дүньядан, малдан турыппан хәзир мен безип.

Жөнермен бир күн, арқалап нәрсе әкетпей,
Хәрким де билер өмирдің ақыр өтерин.
Ғәзийне — мүлким көринбес көзге кепектей,
Он-онбес аршын бөз екен алып кетерим.

Қәдирли байлық — дослардың еткен хұрметі,
Сескенбес жаным, өлмеспен сирә енди аш.
Тырнағым жалғыз, узатың тойын гүрлетип,
Аямай мени, дүньямың көбин елге шаш...

Сөзине елтп, силтедей тынып тур еди,
Инилер ушын сыналған аға сүйикли.
Көзинде ойнар жақсының жақын жүреги,
Тик турып Аяз, ант етип басын ийипти.

* * *

Түрленип гүллер, аспанға атты жупарын,
Жолладым мине жулдыздай аққан қыялды.

Ертеден сайрап, тарқатты бұлбұл қумарын,
Гөззаллар гүлдей — таң менен бирге оялды.

Гей журтта болған гәўхардай көриктің урысы, —
Пәренже киймей, жананлар бизде бос жүрген.
Жеңбестен кеткен арабтың өткир қылышы,
Исламның дини хәлсизлеу шығып дәстүрден.

Жуұдырлап хәсем өңирмоншақ, хәйкел, сырғалар,
Келиншек-қызлар қосылып атыр қатарға,
Мирәтке түсип салланған сәмен жорғалар,
Сап тартып турды бөгенек кийген ат-арба.

Шықпақта байлар маўыты шекпен жамылып,
Жарасқан атқа жипектен жона, ақбас ер,
Алтынлы жүүен, сийнебент, моншақ тағынып,
Сиясат ушын асынған қылыш, нақ әскер.

Нан таппай жүрген жарлылар күни бир басқа,
Биреулер жаяу, биразлар атлы, арбалы.
„Той болса бәрха жумалар, — дейди — куу бас та“,
Тамағы тойса , жарлының байып қалғаны.

Кууанып турған жүреги журттың шәўкилдеп,
Накышлы сазлар бурқыды ерте алыстан.
Бәленттен гернай былғалақ атты хәўпилдеп,
Қуйқылжып сырнай, қубылтып сестин жарысқан.

Төрткүллеп ошақ ойдырып, гилең қасынан,
Бау-шуулы отау дарақтай қатар тигилген.
Себзауат, мийуа себетпе-себет тасылған, —
Таусылмас булақ ағылып атыр түбірден.

Хәзилли күлки аўыллар менен аймақта,
Дәрьядай алға ағылды бәрше халайык.
Кыялды минип қосайын мен де байраққа,
Қызықтан қалмай мәргеге ерте барайык.

„Қуўлы көл“ төси—таслақлы тақыр, бийик кум,
Созылған узақ, айдынлы жазық алаңда.
Мыңлаған жыллар жайлауы еди кийиктиң,
Салтанат жайы сазланған сонда адамға.

Сығасқан шатыр, оманлы төбе минбери,
Жалтылдап шоқтай қып-қызыл отау, ақ үзик,
Өтпекте мине тойының қызғын күнлери,
Жыйналған халық, узақтан қоршап, сап дүзип.

Ат-арба минген арыўлар турды сән қурып,
Қыз болған жерге жигитлер келди жақынлап.
Гернай хәм сырнай қыйқыўды салса жаңғырып,
Саусақта ойнап, даңғара шықты тақылдап.

Қатнасты тойға қалмастан хешким әрманда,
Алақай салып, шадлықты құрды қаракен.
Шын, рум барып, жөнекей қайтқан кәрүанда,
Арнауыт, мәжер, алманнан мийман бар екен.

Өткинши кәрүан талай бир елден бар шығар,
Есапқа сыймас ығын да-жығын аламан.
— Гүреске шық, — деп, айқырық салар жаршылар,
Мысырдан, Шамнан, Техраннан шықты талабан.

Келипти қонақ Гүржистан, Шырүан, Дәрбенттен,
Татыўлық көңил жүректи қалай еритпес.

Көбейди дослар Бухардан, Шаштан, Жаңкенттен,
Хургениш, Хиўақ тәғдири бирге шериклес.

Елге кут болып орыстан келген мийманы,
Қапалық изи—куўаныш тойға айналды.
Паромон, Бакый, Аязлар—ысық дийдары,
Гүрлетти халқы Мәкәрья ушын байрамды.

Арқанда ушып қыз бенен жигит—екилик,
Әткөншек, дәрүаз бир неше жерден қурылған.
Аспанда ойнар дарүазшы кустай секирип,—
Хайт пенен тойдың үрдиси еди бурыннан.

Рухы бәлент жарыста абырай алғанлар,
Айбаты суслы гүреске кумар жаслардың.
Сыбанып билек, ортаға шықты палұанлар,
Соғысы күшли, мүйизи полат қошқардың.

Шақылдап шақлар, биринен-бири қорғанар,
Тулпарлар кетсе узақтан шауып, бәйги алып,
Сүрилди тойда секелек атқан жорғалар,
Сейислер турды муртларын таулап, бәйги алып.

Шабандоз мәртлер тартысты ылақ шекелеп,
Қолына тийсе, жаздырмай жарып топларды,
Дәрпенбес олар қойғандай атқа шегелеп,
Шып терге түсіп, әкелип атыр көкмарды.

Биреўлер—палұан, биреўлер—сейис, атшабар,
Жулдыздай ағып, жүйриклер өтсе сызықтан,
Көзинше халықтың сезилип атыр хош хабар,
Биринши бәйги алғанға хәмме қызыққан.

Майданда ҳәрким озғысы келер қалыспай,
Гезекпе-гезек көзлерден өтер күш толық.
Ҳәзирги бизиң атызда қызған жарыстай,
Жеңилип қалған жүрипти бирақ пуш болып.

Дәрман хәм шабыт қарамас мүдий жағдайға,
Үлгили ердиң жүреги тасар жасарып,
Көзинше халықтың жетискен ерлер абырайға,
Алақай салар хәзирше айтсақ „бес“ алып.

Масқарапазлар өнери басқа өзгеден,
Жал-қуйрық салып, ағаштан тулпар ат еткен.
Қубылгып түсин хәрекет пенен, сөз бенен.
Ерсилик исти әжиуа қылып, мат еткен,

Мазаклап менмен, хийлекер, қорқак, жалқауды,
Дәлкекке тутып, шалқыйды еркин сол күни.
Айтса да жай гәп, астары болар жалғаулы,
Олар бар жерде күлкиниң гүжип толқыны.

Қолларын шандып, миндирип терис ешекке,
Қожалақ етип, жетеклеп шығып аянлап:
— „Өз достым бул“—деп, ушыратнай сарсаң кесекке,
Көкшениң ұаспын жүрипти журтқа баянлап:

— Палұаным еди, қалыпты адам ескермей,
Шошқадан күшли, ешекке қарсы салайық,—
Деген де сөзлер душпанға өтсе ништердей,
Хәз етип әбден, күлкіге қанды халайық.

* * *

Бир күни мине адамлар бағқа жыйналды,
Келиншек, қызлар ырымлап елдиң дәстүрин.

Орыстан келген он киси батыр мийманды,
Көндирди ушқыр хәзилге тутып кешқурын.

Түсинип мәртлер қәдесин халықтың сыйлады,
Суу куйып басқа, жақса да қамыр унатқан.
Арканды керип, атлатнай бираз қыйнады,
Қосыла күлип, қудалар өтти сынақтан.

Үлкени-жасы орнына қарай бөлінген,
Қызықтан кейин, жайлардан жайға тарады.
Қонаққа келген хәммениң пайы берилген,
Бәринин тайын бақсысы, нағмет—шарабы.

Күйеу бар жерде отырыспа қызды тамаша,
Наз бенен турып, алысар қызлар кәсени.
Көрсетти онда жүз түрли қызық—тамаша,
Айтысар жууап қыз-жигит дилуар—шешени.

Қул менен төре болады теңдей жай халық,
Утылар үәжден санаған өзін үлкенге.
Жалтылдап турар әребек, хәйкел шайқалып,
Ретли сөзге дууылдап хәмме күлгенде.

Айтылмас бос гәп, берилмей турып гезеги,
Әдеплик ушын кетпекте онда жарыспақ.
Өрминез жасты дәлкекке қысып езеди,
Жараспас хаслан бийуәжлик айтып тарыспақ.

Атадан артық сыйлайды жаслар ағаны,
Пәйиклер болып, хызметин етер қулдырап.
Қәдирли оның жыртық та болса шапаны,
Қонақлар келсе одан да гөри уллырақ.

Бир жақта жигит, бир жақта қызлар дизилип,
Сүйсінер хэмме келбетли кийеу хасылға.
Кудалар отыр қаршыға яңлы сүзилип,
Кейиплери бәлент, Аяз хан досты қасында.

Ойнауы шебер рақыс шеккен қызлардың,
Қанаттай қалқып билезик салған билеги.
Хәр жақтан шырқап, хәуижге қашты сазлар дым,
Мийманға халықтың пахтадай аппақ жүреги.

Жырау хэм бақсы шағлатып көкке шалқытты,
Печенег, оғуз, қарлуқ хэм қыпшақ намасын.
Жыйналған халық рәхәт көрип балқыпты,
Симирип айдын гүздеги алтын хәуасын,

Людмила көрип, үрдисин елдің унатты,
Ойда жоқ жерден Бақыйды сүйген ынтығып.
Ұақ-шақты қурып, тамаша менен таң атты,
Тарасты хэмме қалғаннан кейин күн шығып.

Өтеди ұақыт қайғылы, шадлы, белгисиз,
Кууаныш шақта умытар адам басқаны.
Буныңдай күнлер—бир неше жылға бергисиз,
Қайрылып келмес, қартайса адам жас шағы.

Мәкәрья отыр тууылған ирге қасында,
Гүл менен бирге қосыла қустай таранып.
Липасы дөнип сарыға, көкке, жасылға,
Жүзлери нарттай, мийримли көзи—қарамық.

Тәрбейди қыял қапалық, шадлық аралас,
„Қыз патша“ болса, түсейин деп тур тахтынан.

Дүньяның заңы көңилге сирә қарамас,
Қайтадан өмир басланар ықбал—бақтынан.

„Жабыла дослар өткерген тойды тақ турып,
Пәтия алып, шад еткен бәрше халықты.
Бау-шуулап қызға, қырық түйе сауға арттырып,
Узатқан“ деген тәрийпи елде қалыпты.

Мениң де бабам шарапқа қанып сол тойдан.
Кийипти дейди улықтың берген сәрпайын.
Қорғаны жатыр Аязхан деген ат қойған,
Зиярат ушын көремен барып хәрдайым.

Бирине-бири жалғасқан зәүлим қаласы,
Маллары сыймай, отарлар тууып отардан,
Жылқысын жайған Дәукембир, Бөрши арасы—
Хәзирге шенли Дәуқара болып аталған.

Умытпас халық Дәуқара деген сақыйды,
Қаррылар айтса, отырдық талай уйысып.
Узатыу ушын жиберген екен Бақыйды,
Сол жақта қалған Людмила менен сүйисип.

Таңлапты мекан Едилдің қайың төринен.
Орыстың ели көрсетип хұрмет батырға.
Ядгерлик калған, орманы қалың жеринен,
Шәхәрлер орнап Мәкәрья, Бахый атына.

* * *

Әсирлер өткен, торқалар болсын торпағы,
Сүрискен өмир, жүректе қалмай түк әрман.

Жоқ болар жерде, Паромон ердің ұрпағы,
Қайтадан келип, елимді жаудан қутқарған.

Азатлық үшін гүрестің оты ғаулады,
Лениндей көсем күн болып тууды халыққа.
Мейрими күшли орыстың батыр әулады
Мийнеткеш елді шығарған мәңгі жарыққа!

1969-71-жыл.

Түсиндириу лугаты

Арзамас—Хәзирги Горький шәхәрине жақын, әйемги шәхәрдин аты.

Арнаұты—Албан.

Алман—немец

Арқансерер—қарақалпақлардың қудалар менен хәзилесетуғын ески ойыны.

Ақырси (акырәб)—Айдың аты. Октябрь.

Ақыр—Атқа жем салыу үшін исленетуғын аслау, қоршау.

Астырт—Арал теңизинин түслиги, үстирттен төменги ойпат.

Әрембағ (Ирәм)—әйемги Шәддат деген патшанын қолдан жасаған бейиши. Айтыуларға қарағанда түслик арабларда болыпты-мыш.

Әдирә—Жердің аты.

Әсир—Тутқын бөнде, ериксиз.

Байсын—(Жийдели)—Хәзирги қарақалпақлардың жери бұрын солайша да айтылған.

Башығарлы аладағ—Еран менен шегарадағы таудың аты.

Булғар (Болғар)—Ески заманларда хәзирги татарстан жерінде жасаған түрки тайпасы, ханлық.

Гәўҳар дәрья—Әмудәрьяның бұрын болған бир шақабы.

Гүржистан—Грузия ели. *Гүржи*—грузин.

Даңғара—Дәп, кепшик.

Дәрбент—Бираз жоллардың қосылған жери.
Дәрбент—Хәзірги Дағыстан жеринде әйемнен бар шәхәрдин аты.
Дәрүиш—Дин жолында дүньядан безіуши адам, дийўана.
Долгорукий—Москва князи (XII әсир). Түрки халқынан үйленген. Гейбир қарақалпақлар арасындағы рәўаятларда, Мәскеў—Мәскүйеў (Счастливый зять) деген сөзден шыққан деп те айтылады.
Едил—Волга дәрьясынын қарақалпақша әйемги аты.
Ерси (Ерен)—Иран ели.
Ерназар—қарақалпақ халкын Россияға қосыў жолында Хийўа ханлығына қарсы гүрес жүргизип, қурбан болған қаҳарманның аты.
Ешмухамед—Россия патшасы Петр биринши менен байланыс жасап турған араллы қарақалпақлардың Қоңырат, Шатемир, Хожели шәхәрлери бойынша ханы.
Жанкент—Арал теңизине жақын, Сыр бойындағы әйемги қарақалпақ шәхәри. Бийик қорғанының орны хәзірге дейин сақланған.
Жайық—Хәзірги Урал дәрьясының қарақалпақша бұрынғы аты.
Жансыз—Шпион.
Жайхун—Әмиўдәрьяның бұрынғы аты.
Жәрмонке—Ярмарка деген мәниде.
Жумыр—Шопанлардың ески заманлардағы бас кийими.
Жәбир—Алгебра пәни (кітабий сөз).
Жаңғырық—Таўлы жерлерде сестин қайталаныўы (Майғабак). Екиншиден урысларда қағылатуғын данғараның бир түри.
Жем—Хәзірги Әмба дәрьясының ески аты.
Жасын—радуга, кемпир қурсак, көк қылыш, салаўат көпири.
Зимистан—Қыс. Қыс айлары.
Зульфугар—Мухаммед пайғамбердің аталасы, кийеуи хәм соңынан шамалы жыл халифалықты ийелеген Әлидің қылышы.
Имзе—қол қойыў.
Ионан—Әйемги греция Византия.
Искендер (Искендери Зулқарнаин) Александр Македонский.
Каза—Жыңғылдан, қамыстан, тоқып, балық аўлайтуғын қурал.
Қаражан—„Алпамыс“ дәстанының бир геройы.
Қуран—Ески заманларындағы Қрымда болған бир шәхәрдің қарақалпақша аты.
Қала—Қорған деген мәниде.
Қапыр жағыспа—Арканкерер сыяқлы ойынның түри. Қуда жағынан келген жигитлер менен дәлкелесиў ойыны.

Қурдым—Халықтың инанымы бойынша теңиз суўларын тартып, басқа океанлар менен жалғастырыўшы әжайып арна.
Қурқур—Ағаштан соғылатуғын гернай шылым.
Қауыс—Айдың аты, Ноябрь.
Қарун (Карей)—Диний кітаптарда баян етилген әпсенеуи бай, сүтхор.
Қыдыр (Хизир)—Мусылманлардың инанымы бойынша, кәўсар суўын ишип, мәңги жасап келген пайғамбар, тарыққанды қоллаўшы.
Мапарман—Ески заманлардағы кийимлердің бир қасылы.
Мәжер—Венгр, Мәжерста—Венгрия. (кітабий).
Мәнзере—Тәбият көриниси. Пейзаж.
Мәзин—Азан айтыўшы.
Мәжәрья—Хәзірги Горький шәхәрин бұрын қарақалпақлар хәш басқа да түрки халықлары солайынша атаған.
Мәрре—Той жасаўға белгиленген орын, ат шабар.
Мудире—Жорыкка шыққанда суў қуйып, белге қыстырып жүретуғын ыдыс.
Мысыр—Барлық Күншығыс халықлары, соның ишинде қарақалпақша—Египетти солай атайды.
Нәхиў—Тил илими, грамматика, морфология (Китабий)
Нугыра (нагара)—музыка әспабы, барабан, литавры.
Нышапур—Арқа Ерандағы бир шәхәрдин аты.
Орал—Урал таўы.
Орын—Хәзірги Оренбург шәхәринен өтетуғын дәрьяның ески аты.
Пәшеш—Ески заманлардағы ханлардың буйрығын орындаўшылар.
Пәләкят—Астрономия. Илмий пәләкият—Астрономия илими (Китабий)
Рақис—(Арапша.—аяқ ойын, усыл, танца.
Паныс—Жоқарыға илип қоятуғын аспалы шыра.
Сулайман—Диний кітаптарда айтылып келген әпсенеуи патша (Соломон).
Сумбиле—Айдың аты. Август.
Сарсан кесек—Ғарип кәсерлерди азаплаған адамларға бұрынғы кесеклеў жазасы.
Сақпан—Тас, кесек салып ататуғын зат.
Сепзауат—Бақша егинлери, овоши.
Себет—Сепзаўат, мийе салатугын ыдыс. Карзинка.
Сәйхун—Сыр дәрьяның ески аты.
Сәруан—Кәруан басы.
Сәкарда—Әскер басы.

- Саруи* (селби)—кипарис дарағы.
- Сәукеле*—Маржан хэм басқада қасыл таслардан исленетугын қарақалпақ қыз-келиндерінің қымбатлы бас кийімі.
- Суу қуысыпа.*—Қуда жағының жигиттері менен дәлқеклесіу ойыны. (Бул да арқанкерер, камыр жағыспа сыяклы).
- Сыбызғы.*—Қарақалпақтардың ески саз аспаптарынан. Ол най, куурай деп те аталған.
- Тағы.*—Бул жерде жабайы мәнісінде.
- Телеген.*—Төрт тегершикли ат жегетугын арба. Ол күйме деп те аталған.
- Тауар.*—Зат мәнісінде. (Ески түркі тили).
- Танбур*—Саз аспабы.
- Тоқмақ* (сокмакты)—қазіргі Мойнак районының жерінде
- Тәнепис.*—Дем алыс, үзіліс, аралық, перерыв.
- Уристең.*—(Рустем) Еран батыры, Фирдоусийдің „Шахнама“ дәстанының бас геройы.
- Ушан.*—Жүк тасыйтуғың үлкен кеме. (Бийік мәнісінде).
- Хорезм теңизи.*—Арал теңизінің ески аты. Ертеде Қаратаудың арқасы, кубла етегіне дейін теңиз болған.
- Хийуак.*—Хийуа шәхәрінің ески аты.
- Хургенж*—Хорезм елінің Хийуадан бұрынғы пайтахты, қазіргі Коне—Ургениш районы.
- Хатамтай* (хатем)—Ислам динінен бұрын, араптардың тай уры-уынан шыққан хәкімі. Өзінің жомартлығы менен аты шыққан сакый
- Хәмиралық*—Дослық, бірлік, жолдаслық.
- Хәсет*—Айдың аты, июнь.
- Черные клубуки*—Әйем заманларында Славян халықлары қарақалпақтарды солай деп те, қарақалпақтар деп те атаған.
- Шаш*—Ташкенттің әйемгі аты.
- Шам*—Қазіргі Сирия (Сурия) мәмлөкети, Дамаск (Дамашк) шәхәрі.
- Шыруан*—Әзербайжан елі. (Ески дәстанларда солай аталған).
- Шатыраш* (шатраж)—Шахмат ойыны.
- Шатыраш көйлек*—Қарақалпақ қыз-келиндерінің шахмат тахтасы түрінде тоқып кийетугын көйлегі. Сонғы жыллары қалды.
- Шын* (шин)—Қытай.
- Шынықап.*—Атланысларда, жорықларда шайнек-кесе салып жүретугын ыдыс.
- Ырада*—Ерк, воля,
- Юсуп*—Ески дәстанлардағы ең сулыу жигиттің аты. Ол Қуран, Тәурәт, Инжил кітаптарында да айтылады.

На каракалпакском языке

Тлеуберген Жумамуратов

КРАСАВИЦА—МАКАРЬЯ

роман

Издательство „Қарақалпақстан“

Нукус—1973

Редактор *М. Карабаев*
Художник *К. Нажимов*
Худредактор *А. Курбанбаев*
Техредактор *К. Досанова*
Корректор *Б. Файзуллаева*

Терийге берилди 12/VII—1973. Басыўға рухсат етилди
30/VII-1973 формат 70 x 108 ^{1/32} Кағ. № 2 РК 30642 көлеми
4,625+0,25 б/т 6,47+0,35 вкл. есап б/т 6,53+0,37 вкл.
шәртли б/т Тираж 7000 Баҳасы 0,95 т.

„Қаракалпақстан“ баспасы, Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси, 9

Қаракалпақстан АССР ы Министрлер Советиниң баспа-
полиграфия хәм китап саўдасы ислери бойынша
басқармасынын „Правданың 50 жыллығы атындағы
Нөкис полиграфкомбинаты. Заказ 98

Баҳасы 95 т.

„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“ — 1973